

RAPPORT
INZAKE
DE VOOR- EN NADELEN VAN
ELEKTRONISCH GEFASEERD STEMMEN

Rapport uitgebracht door
de commissie elektronisch gefaseerd stemmen
in opdracht van de Kiesraad
september 1995

3 1 0 7 2 0 0 6

Inhoudsopgave

Inleiding

- Hoofdstuk 1   Achtergrond en inhoud van het verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen
- Hoofdstuk 2   Samenstelling, uitgangspunten en werkwijze van de commissie elektronisch gefaseerd stemmen bij het onderzoek naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen
- 2.1.   Samenstelling van de commissie elektronisch gefaseerd stemmen
- 2.2.   Uitgangspunten van de commissie elektronisch gefaseerd stemmen
- 2.3.   Werkwijze van de commissie elektronisch gefaseerd stemmen
- 2.4.   Voice-vote systeem
- Hoofdstuk 3   Vorbereiding en opzet van de proef op 8 maart 1995
- 3.1.   Doel van de proef
- 3.2.   Te onderzoeken uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen
- 3.3.   Producenten die aan de proef hun medewerking hebben verleend
- 3.4.   In de proef betrokken uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen
- 3.5.   Gemeenten waar de proef heeft plaatsgevonden
- 3.6.   Het onderzoeksbureau dat de proef heeft begeleid
- 3.7.   Nadere opzet en verloop van de proef
- Hoofdstuk 4   Evaluatie van de resultaten van de proef op 8 maart 1995
- 4.1.   Inleiding
- 4.2.   Wijkt het stemgedrag van de kiezer bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen af van het stemgedrag bij de gebruikelijke methode?
- 4.3.   Evaluatie ten aanzien van stemgedrag
- 4.4.   Kan de kiezer gemakkelijk met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen omgaan?
- 4.5.   Evaluatie ten aanzien van gebruikersvriendelijkheid
- Hoofdstuk 5   Ervaringen met elektronisch gefaseerd stemmen in België
- Hoofdstuk 6   De voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen
- Hoofdstuk 7   Conclusie
- Hoofdstuk 8   Samenvatting

Bijlagen

- Brief van 17 augustus 1994 aan de Kiesraad van de voormalige minister van Binnenlandse Zaken mevrouw De Graaff-Nauta
- Rapportage elektronisch gefaseerd stemmen van onderzoeksbureau Intomart, april 1995

31072006

Inleiding

Op verzoek van de voormalige minister van Binnenlandse Zaken mevrouw De Graaff-Nauta heeft de Kiesraad in september 1994 een commissie onder de naam commissie elektronisch gefaseerd stemmen gevormd die de voor- en nadelen van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen diende te onderzoeken. In september 1995 heeft de commissie haar werkzaamheden beëindigd. In dit rapport doet de commissie aan de Kiesraad verslag van haar werkzaamheden en haar bevindingen inzake het onderzoek naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen.

Onder elektronisch gefaseerd stemmen is door de commissie bij haar onderzoek verstaan een elektronisch systeem van stemmen waarbij de kiezer in twee fasen zijn stem uitbrengt. De kiezer krijgt hierbij eerst een overzicht te zien van alle aan de desbetreffende verkiezingen deelnemende politieke groeperingen. Na een keuze te hebben gemaakt voor een politieke groepering krijgt de kiezer de kandidatenlijst van die groepering te zien. Uit deze kandidatenlijst maakt de kiezer vervolgens de keuze voor een kandidaat.

In plaats van de term 'elektronisch gefaseerd stemmen' wordt voor de beschreven manier van stemmen ook wel de term 'elektronisch getrapd stemmen' gehanteerd. Ook in de adviesaanvraag van minister De Graaff-Nauta die leidde tot de instelling van de commissie wordt deze term gebruikt. Aangezien de term 'getrapd stemmen' ook wordt gebruikt om een manier van indirect kiezen aan te duiden, namelijk van de leden van de Eerste Kamer, heeft de commissie voor de term 'gefaseerd stemmen' gekozen hiermee doelend op het stemproces dat in twee fasen plaatsvindt.

Onderstaand zal in hoofdstuk 1 worden ingegaan op de achtergrond en de inhoud van het verzoek van de voormalige minister van Binnenlandse Zaken om een onderzoek te verrichten naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen. Nadat in hoofdstuk 2 de samenstelling van de commissie en de uitgangspunten en de werkwijze die de commissie bij haar onderzoek heeft gehanteerd ter sprake is gebracht, zal in hoofdstuk 3 worden ingegaan op de organisatie, de opzet en het verloop van de proef met elektronisch gefaseerd stemmen die op 8 maart 1995 plaats heeft gevonden. Vervolgens zullen in hoofdstuk 4 de resultaten van deze proef en een evaluatie hiervan aan de orde komen. Na een bespreking in hoofdstuk 5 van de ervaringen in België met elektronisch gefaseerd stemmen, volgt in hoofdstuk 6 een opsomming en bespreking van de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen. In hoofdstuk 7 volgt de conclusie van de commissie naar aanleiding van het onderzoek. Een samenvatting van dit rapport is ten slotte opgenomen in hoofdstuk 8.

Hoofdstuk 1. Achtergrond en inhoud van het verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken tot een onderzoek naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen

Bij brief van 17 augustus 1994 heeft de voormalige minister van Binnenlandse Zaken mevrouw De Graaff-Nauta zich tot de Kiesraad gewend met onder meer het verzoek om onder auspiciën van de Kiesraad een commissie in te stellen die de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen onderzoekt. De minister verzocht de Kiesraad hierbij om haar op basis van de resultaten van dit onderzoek te adviseren over de voor- en nadelen van deze methode van stemmen. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken hadden er bij brief van 16 december 1993 respectievelijk 21 maart 1994 bij mevrouw De Graaff-Nauta, destijds staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, op aangedrongen om een dergelijk onderzoek te (laten) verrichten. Aanleiding tot deze verzoeken was met name de omvang van het stempaneel van de thans in gebruik zijnde stemmachines. De minister wijst er in haar brief van 17 augustus 1994 op dat bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen van 3 mei 1994 de stempanelen van het oude in 1979 goedgekeurde type machine niet toereikend waren om alle ingediende kandidatenlijsten te vermelden. Tevens merkt zij op dat er geen garantie bestaat dat in de toekomst de stempanelen van zelfs het nieuwste type stemmachine groot genoeg zijn om alle kandidatenlijsten te vermelden. Andere door de minister in haar brief genoemde nadelen van de huidige stemmachines zijn de onoverzichtelijkheid die een totaaloverzicht van alle kandidatenlijsten met zich meebrengt, de grootte van de stempanelen en het feit dat de huidige stemmachines duur in aanschaf zijn.

Naast het voordeel dat bij elektronisch gefaseerd stemmen (in beginsel) het aantal partijen dat aan de verkiezingen deelneemt in stemtechnisch opzicht niet tot problemen aanleiding geeft, wordt door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken in hun genoemde brieven een aantal andere argumenten genoemd die naar hun mening ervoor pleiten om elektronisch gefaseerd stemmen in Nederland te introduceren.

Zo is de Vereniging van Nederlandse Gemeenten van oordeel dat bij elektronisch gefaseerd stemmen het verkiezingsproces en het gebruik van de stemmachines sterk vereenvoudigd kunnen worden. Voorts is zij van oordeel dat het verkiezingsproces door middel van het toepassen van (nieuwe) technologische ontwikkelingen minder fraudegevoelig zal worden. Ten slotte meent zij dat het elektronisch gefaseerd stemmen en de toepassing van nieuwe technologieën opkomstbevorderend zou kunnen werken, aangezien naar haar oordeel het uitbrengen van een stem in een ander stemlokaal of zelfs in een andere gemeente tot de mogelijkheden zou kunnen gaan behoren.

De Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken vindt dat bij elektronisch gefaseerd stemmen de handelingen die de kiezer moet verrichten om zijn keuze te bepalen veel overzichtelijker zijn, waarbij er op gewezen wordt dat bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1994 de kiezer met bijna 1000 namen op het stembiljet zou worden geconfronteerd. Tevens ziet de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken als voordeel van elektronisch gefaseerd stemmen dat bij deze methode gebruik kan worden gemaakt van personal computers, zodat naar haar oordeel hoge investeringen in stemcomputers achterwege kunnen blijven, aangezien deze personal computers ook voor andere doeleinden gebruikt zouden kunnen worden.

Voor wat betreft het onderzoek naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen stelt de minister in de brief aan de Kiesraad van 17 augustus 1994 dat het van belang is hierbij aandacht te schenken aan de vraag of er voor de kiezers nadelen aan het systeem van elektronisch gefaseerd stemmen verbonden zijn, met name of de kiezers gemakkelijk met het systeem kunnen omgaan. Tevens geeft de minister in overweging de in een aantal Belgische steden bij de Europese Parlementsverkiezingen van juni 1994 gehanteerde uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen in het onderzoek te betrekken. Voorts wijst de minister op de mogelijkheid om bij de verkiezingen van provinciale staten op 8 maart 1995 een proef met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen te verrichten. Om een dergelijk proefneming was zowel door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten als de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken verzocht. Ten slotte verzoekt de minister de Kiesraad om ook aan het zogenaamde 'Voice-vote systeem' aandacht te schenken. Dit systeem waarbij de kiezer met behulp van een telefoon in het stemlokaal zijn stem uitbrengt is door Datahouse B.V. bij brief van 23 maart 1994 aan de minister voorgelegd.

Voor wat betreft de samenstelling van de commissie geeft de minister in overweging daarin op te nemen vertegenwoordigers van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken en het ministerie van Binnenlandse Zaken. De minister wijst er hierbij op dat het wellicht ook aanbeveling verdient gebruik te maken van deskundigheid op technisch gebied en van deskundigheid op het gebied van onderzoek naar kiezersgedrag.

Hoofdstuk 2. Samenstelling, uitgangspunten en werkwijze van de commissie bij het onderzoek naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen.

2.1. De samenstelling van de commissie elektronisch gefaseerd stemmen

Conform hetgeen de minister in haar adviesaanvraag met betrekking tot de samenstelling van de commissie in overweging had gegeven heeft de Kiesraad in september 1994 een commissie elektronisch gefaseerd stemmen ingesteld, waarin tevens vertegenwoordigers van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken en het Ministerie van Binnenlandse Zaken zitting hadden. De personele samenstelling van de commissie was als volgt:

- de heer mr. T. Nijenkamp, lid van de Kiesraad en voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken;
- de heer J.L.F. van Engelen, voorzitter van de adviesgroep Kiesrecht van de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken;
- mevrouw drs. S.M. Roos, beleidsmedewerkster bij de Vereniging van Nederlandse Gemeenten;
- de heer mr. F.J.W.M. van Dooren, secretaris van de Kiesraad;
- de heer mr. C. Borman, juridisch adviseur van het ministerie van Binnenlandse Zaken en adviserend lid van de Kiesraad;
- mevrouw mr. drs. E.B. Pronk, juridisch medewerkster bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en adjunct-secretaris van de Kiesraad;

In de eerste vergadering van de commissie heeft de commissie de heer Nijenkamp tot voorzitter aangewezen en de heer Van Engelen tot secretaris. Afsproken werd tevens dat mevrouw Pronk als adjunct-secretaris van de commissie zou optreden.

2.2. Uitgangspunten van de commissie elektronisch gefaseerd stemmen

Het uitgangspunt van de commissie bij het onderzoek naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen was dat door middel van een afweging van deze voor- en nadelen onderzocht diende te worden of deze methode van stemmen in zijn algemeenheid aanvaardbaar zou zijn voor het gebruik bij de verkiezingen, zodat de blokkade die thans in de regelgeving op het terrein van het kiesrecht is opgenomen tegen elektronisch gefaseerd stemmen weggenomen kan worden. De huidige Kieswet bevat slechts een drietal algemene bepalingen over het stemmen anders dan door middel van stembiljetten (artikel J 32 tot en met artikel J 34 van de Kieswet). Deze bepalingen op zich verzetten zich naar het oordeel van de commissie niet tegen elektronisch gefaseerd

stemmen. Uit artikel J 15 van het Kiesbesluit en het op dit artikel gebaseerde model J 33-2 volgt echter dat de stemmachine een stempaneel dient te hebben waarop de kandidatenlijsten van alle partijen naast elkaar worden vermeld. Elektronisch gefaseerd stemmen moet derhalve op grond van de huidige regelgeving op het terrein van het kiesrecht niet mogelijk worden geacht.

Het voornaamste punt bij een afweging van de voor- en nadelen was naar het oordeel van de commissie of de kiezer met de nieuwe methode kon omgaan. Het onderzoek heeft zich dan ook met name toegespitst op de gevolgen van de nieuwe methode voor de kiezer. De commissie heeft hierbij overwogen dat het onderzoek zich zowel zou moeten richten op de mogelijke invloed van de nieuwe methode op het stemgedrag van de kiezer als op de gebruikersvriendelijkheid van de methode. Mocht uit het onderzoek naar voren komen dat deze wijze van stemmen uit een oogpunt van hanteerbaarheid door de kiezer op onoverkomelijke bezwaren zou stuiten, dan behoefde een afweging van (overige) voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen niet plaats te vinden.

Zoals eveneens door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken in hun brieven aan de voormalige minister van Binnenlandse Zaken werd gesignaleerd is voorts door de commissie onderkend dat er in de toekomst een probleem kan ontstaan bij het gebruik van de traditionele stemmachine in verband met de capaciteit van het stempaneel van deze stemmachine en dat hiervoor een oplossing gevonden moest worden. Tevens werd ingezien dat vanuit de gemeenten de introductie van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen werd bepleit, zodat er blijkbaar bij de gemeenten behoefte bestaat aan deze methode van stemmen.

2.3. Werkwijze van de commissie elektronisch gefaseerd stemmen

De commissie heeft overeenkomstig hetgeen de minister in haar adviesaanvraag in overweging had gegeven besloten om bij de verkiezingen voor de leden van provinciale staten op 8 maart 1995 een proef te houden met elektronisch gefaseerd stemmen. Met een dergelijke proef kon naar het oordeel van de commissie een goed inzicht worden verkregen of de kiezers met de methode kunnen omgaan. Een belangrijk deel van haar werkzaamheden heeft de commissie dan ook besteed aan de organisatie en evaluatie van de proef. Zo diende de commissie de voorwaarden voor de proef te bepalen en onder meer producenten van stemmachines, gemeenten waar de proef kon plaatsvinden en een onderzoeksbureau in te schakelen. Tevens diende de rapportage met de resultaten van de proef van het onderzoeksbureau dat de proef begeleidde te worden geëvalueerd. Op deze werkzaamheden en de resultaten zal hieronder uitgebreid worden teruggekomen.

De commissie heeft geen onderzoek gedaan naar de technische betrouwbaarheid en veiligheid van systemen van elektronisch gefaseerd stemmen in het algemeen. Wel heeft de commissie over bepaalde technische aspecten van elektronisch gefaseerd stemmen en elektronisch stemmen in zijn algemeenheid advies ingewonnen bij de heer ir. H.E.R. Wijnands en de heer ing. W. Smits van TNO Institute of Applied Physics te Delft. Dat geen onderzoek is gedaan naar de technische betrouwbaarheid van elektronisch gefaseerd stemmen in het algemeen heeft te maken met het feit dat de commissie van oordeel was dat eerst onderzocht diende te worden of de kiezers met de methode konden omgaan. Aangezien, zoals hieronder nog ter sprake zal komen, de methode van elektronisch gefaseerd stemmen zich in meerdere vormen kan voordoen en derhalve uiteenlopende systemen denkbaar zijn, achtte de commissie in dit stadium een onderzoek naar de technische betrouwbaarheid niet opportuun omdat iedere uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen immers apart op zijn technische betrouwbaarheid beoordeeld zal dienen te worden. Een positieve beoordeling van één uitvoeringsvorm behoeft niet te betekenen dat de overige systemen eveneens technisch betrouwbaar zijn.

Aangezien in België in 1994 bij de verkiezingen voor het Europees Parlement op 12 juni en bij de verkiezingen voor de provinciale staten en de gemeenteraden op 9 oktober een groot aantal kiezers met een uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen heeft gestemd, heeft de commissie ook in België haar licht opgestoken. Zo heeft een afvaardiging bij de verkiezingen voor de provinciale staten en de gemeenteraden op 9 oktober 1994 onder meer een stembureau te Antwerpen bezocht om een indruk te krijgen hoe de kiezers in België met de nieuwe uitvoeringsvorm omgaan. Om nadere informatie te verkrijgen over de ervaringen met elektronisch gefaseerd stemmen in België heeft een afvaardiging van de commissie voorts een bezoek gebracht aan het ministerie van Binnenlandse Zaken van België te Brussel. Op de bij het bezoek aan het stembureau te Antwerpen en op de bij het bezoek aan het ministerie van Binnenlandse Zaken opgedane ervaringen zal hieronder nog worden teruggekomen.

In totaal is de commissie 9 keer in vergadering bijeengekomen, te weten op 11 oktober 1994, 8 november 1994, 15 december 1994, 18 januari 1995, 14 februari 1995, 7 april 1995, 24 mei 1995, 13 juni 1995 en 8 september 1995. De eerste vijf vergaderingen waren met name gericht op de organisatie van de proef bij de provinciale statenverkiezingen op 8 maart 1995. De laatste vier vergaderingen heeft de commissie voornamelijk besteed aan het evalueren van de resultaten van de proef en het opstellen van het onderhavige rapport van de commissie aan de Kiesraad.

Naast de vergaderingen heeft voorts een afvaardiging van de commissie op 26 januari 1995 gesproken met de producenten van uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd

stemmen die aan de proef hun medewerking hebben verleend en het onderzoeksbureau Intomart dat de proef heeft begeleid met het doel om de proef goed te laten verlopen. Voorts heeft het onderzoeksbureau Intomart op 6 februari 1995 de te testen uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen bestudeerd en uitgeprobeerd, waarbij ook een afvaardiging van de commissie aanwezig was. Ten slotte heeft een afvaardiging van de commissie op de dag van de proef de vier stembureaus te Ede en Helmond bezocht waar de proef met elektronisch gefaseerd stemmen werd gehouden, zodat het verloop van de proef bekeken kon worden.

2.4. Voice-vote systeem

Zoals in hoofdstuk 1 ter sprake gebracht had de minister van Binnenlandse Zaken in haar brief van 17 augustus 1994 aan de Kiesraad verzocht om bij het onderzoek naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen tevens aandacht te schenken aan een andere methode van stemmen, te weten het 'voice-vote systeem'. Deze methode van stemmen was door Datahouse B.V. bij brief van 23 maart 1994 aan de minister voorgelegd.

Het principe van het voice-vote systeem is dat de kiezer door middel van een telefoontoestel in het stemlokaal zijn stem uitbrengt. Deze telefoontoestellen zijn verbonden met een voice-response-computer. Het systeem gaat er vanuit dat in elk stemhokje de kandidatenlijsten worden opgehangen waarop elke kandidaat een uniek nummer heeft. Na het opnemen van de hoorn van het telefoontoestel wordt de kiezer door een stem verzocht om het nummer van de kandidaat van zijn keuze in te drukken. Nadat de kiezer het nummer heeft ingedrukt, deelt de stem mede op welke partij en op welke kandidaat de kiezer heeft gestemd. Vervolgens moet de kiezer de stem bevestigen of herstellen door het indrukken van bepaalde toetsen. Indien de kiezer de stem wenst te herstellen, dan wordt de procedure opnieuw gestart. Wordt de stem door de kiezer bevestigd, dan wordt de stem opgeslagen.

Aangezien de commissie van oordeel is dat in beginsel opengestaan moet worden voor nieuwe technologische ontwikkelingen, heeft de commissie het voice-vote systeem serieus overwogen. Hierbij is de commissie er in beginsel van uit gegaan dat er geen technische belemmeringen zijn om dit systeem bij de verkiezingen te gebruiken. De commissie heeft vastgesteld dat het systeem van stemmen een radicale wijziging zou betekenen ten opzichte van de traditionele manieren van stemmen met behulp van het stembiljet en de traditionele stemmachine, waarbij de kandidaten zijn vermeld op het stembiljet c.q. de stemmachine zelf. Bij deze methoden van stemmen kan de kandidaat van voorkeur immers geselecteerd worden door het vakje voor de kandidaat rood te

kleuren (stembiljet) dan wel de knop voor de kandidaat van keuze in te drukken (stemmachine). In plaats van dat het gehele stemproces visueel voor de kiezer plaatsvindt en de kiezer voor zich ziet op welke partij en kandidaat hij een stem heeft uitgebracht, vindt bij het voice-vote systeem het gehele stemproces auditief plaats en heeft de kiezer derhalve geen zichtbaar 'bewijs' op welke partij en kandidaat de stem is uitgebracht. Hiernaast heeft de commissie overwogen dat het gebruik van telefoons op deze wijze voor het overgrote deel van de kiezers een vrijwel onbekend medium is. Gelet op het voorgaande gaat de invoering van het voice-vote systeem naar het oordeel van de commissie thans te ver. Op grond hiervan heeft de commissie dan ook op voorhand besloten het voice-vote systeem niet verder te betrekken bij het onderzoek naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen.

Hoofdstuk 3. Opzet en organisatie van de proef op 8 maart 1995

3.1. Doel van de proef op 8 maart 1995

In een van de eerste vergaderingen heeft de commissie gesproken over het doel van de proef bij de provinciale statenverkiezingen op 8 maart 1995. De commissie was van oordeel dat de proef op de volgende vragen antwoord diende te geven:

1. Wijkt het stemgedrag van de kiezer bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen af van het stemgedrag bij de gebruikelijke methode?
2. Kan de kiezer gemakkelijk met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen omgaan?

Vooropgesteld dient te worden dat de proef gericht was op de methode van elektronisch gefaseerd stemmen en niet op bepaalde uitvoeringsvormen, aangezien immers uiteenlopende uitvoeringsvormen van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen mogelijk zijn. De commissie wenst hierbij te benadrukken dat het niet de bedoeling van de proef was de in België gehanteerd uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen als zodanig te onderzoeken.

Overigens was de commissie aanvankelijk van oordeel dat, mochten er verschillende vormen aan de proef deelnemen, deze vormen afzonderlijk in het onderzoek betrokken moesten worden, zodat de gebruikersvriendelijkheid van de verschillende uitvoeringsvormen onderling vergeleken kon worden. Toen duidelijk werd dat, zoals hieronder nog aan de orde zal komen, slechts twee systemen aan het onderzoek zouden deelnemen die praktisch overeenstemmend waren, is er door de commissie van afgezien om de uitvoeringsvormen afzonderlijk in het onderzoek te betrekken.

3.2. Afbakening van de te onderzoeken uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen

In de eerste vergadering van de commissie is gesproken over de afbakening van de te onderzoeken uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen. Aangezien slechts het principe van elektronisch gefaseerd stemmen in het algemeen van belang was, is door de commissie besloten om de producenten die voor de proef op 8 maart 1995 zouden worden uitgenodigd slechts enkele globale richtlijnen te geven waaraan de uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen bij de proef dienden te voldoen. Een eventuele nadere detaillering van de voorwaarden zou eerst na de ervaringen bij de proef plaats kunnen vinden. De eisen voor deelname zijn dan ook zo ruim gesteld dat uiteenlopende uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen voor deelname in

aanmerking kwamen. De commissie heeft voor deelname aan de proef uiteindelijk de volgende voorwaarden geformuleerd:

- de uitvoeringsvorm dient zo te zijn ingericht dat langs elektronische weg in twee fasen door de kiezer een keuze wordt gemaakt en wel door eerst een keuze te maken voor de gewenste politieke groepering en vervolgens voor een kandidaat van de geselecteerde politieke groepering;
- het geheime karakter van de stemming moet zijn gewaarborgd, ook indien de kiezer geen keuze wenst te maken;
- de te bezigen apparatuur dient van degelijke makelij te zijn en moet door de kiezer op eenvoudige wijze en zonder gevaar voor storingen of onvolkomen werking kunnen worden bediend;
- in twee fasen moeten achtereenvolgens voor de kiezer zichtbaar worden de lijstnummers met de aanduidingen van alle aan de verkiezingen deelnemende politieke groeperingen en de volledige door de kiezer geselecteerde kandidatenlijst;
- de kiezer moet zijn stem slechts éénmaal kunnen uitbrengen en moet de gelegenheid hebben een gemaakte vergissing te herstellen.

3.3. Producenten die aan de proef hun medewerking hebben verleend

De commissie was van oordeel dat in ieder geval alle in Nederland en België op de markt opererende producenten van stemmachines uitgenodigd dienden te worden om voor de proef uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen te ontwikkelen en hiermee aan de proef deel te nemen. Het betreft Nedap/Groenendaal en Samsom Tjeenk Willink B.V., die in Nederland aan gemeenten de traditionele stemmachines leveren, en Alcatel Bell Telephone en Philips Professional Systems, die in België met systemen van elektronisch gefaseerd stemmen op de markt opereren. Overwogen is aanvankelijk om hiernaast tevens nog een aankondiging in de Staatscourant te plaatsen waarin ook andere producenten uitgenodigd zouden worden om een uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen te ontwikkelen en hiermee aan de proef deel te nemen. De commissie was echter van oordeel dat het niet werkbaar zou zijn indien de proef werd gehouden met een groot aantal producenten, zodat besloten werd om de proef te beperken tot de vier hiervoor genoemde producenten die reeds ervaring hebben met het ontwikkelen en produceren van stemmachines. Tevens werd overwogen dat het slechts om een proef ging en dat bij een mogelijke invoering van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen

er van overheidszijde geen enkele vooringenomenheid zou kunnen bestaan ten opzichte van de producenten die aan de proef hun medewerking hebben verleend, zodat de uitvoeringsvormen die wel en die niet aan de proef hebben deelgenomen hetzelfde traject moeten doorlopen voordat deze bij de verkiezingen gebruikt mogen worden. Van een bevoor- of benadeling van bepaalde producenten kon dan ook geen sprake zijn.

Bij brief van 8 november 1994 zijn Nedap/Groenendaal, Samsom Tjeenk Willink B.V., Alcatel Bell Telephone en Philips Professional Systems door de commissie uitgenodigd om met een uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen aan de proef deel te nemen, waarin tevens de in de vorige paragraaf genoemde voorwaarden waren vermeld waaraan de uitvoeringsvormen dienden te voldoen. De producenten werd hierbij verzocht om, indien zij aan de proef wensten deel te nemen, een beschrijving van het systeem toe te zenden. Bij brief van 13 december 1994 ontving de commissie van Philips Nederland B.V. het bericht dat Philips graag wilde deelnemen aan de proef. Een beschrijving van het systeem was toegevoegd. Alcatel Bell Telephone heeft op 15 december 1994 een positieve reactie en een beschrijving van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen bij het secretariaat van de commissie afgeleverd. Bij brief van 14 december 1994 heeft Samsom Tjeenk Willink B.V. de commissie bericht dat zij niet zal deelnemen aan de proef met elektronisch gefaseerd stemmen. De commissie heeft in een onderhoud op 18 januari 1995 tussen de commissie en vertegenwoordigers van Nedap/Groenendaal vernomen dat Nedap/Groenendaal niet aan de proef zou deelnemen.

Aangezien de twee in de proef te hanteren uitvoeringsvormen praktisch identiek waren, betreurde de commissie het dat alleen de twee Belgische producenten bereid waren om met een uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen aan de proef deel te nemen, te meer ook omdat in het verleden door de twee Nederlandse producenten van stemmachines om een nader onderzoek naar elektronisch gefaseerd stemmen was verzocht. Graag had de commissie gezien dat er verschillende uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen in de proef betrokken zouden worden, bijvoorbeeld een systeem waarbij niet met een personal computer of niet met een elektronische lichtpen of met een magneetkaartje werd gewerkt. Toen vast was komen te staan dat de Nederlandse producenten van stemmachines niet zouden deelnemen aan de proef zag de commissie echter geen aanleiding om andere producenten uit te nodigen voor deelname hieraan, mede gezien de korte voorbereidingstijd tot de proef.

3.4. In de proef betrokken uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen

In paragraaf 3.1. kwam ter sprake dat de proef gericht was op de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in het algemeen en niet op de in de proef betrokken

uitvoeringsvormen. Deze uitvoeringsvormen zijn echter wel degelijk van belang, aangezien het stemgedrag en de gebruikersvriendelijkheid bij de verschillende uitvoeringsvormen eveneens onderling zouden kunnen verschillen. Hierop zal in hoofdstuk 4 nog worden teruggekomen. In deze paragraaf zullen de bij de proefneming gehanteerde uitvoeringsvormen nader worden beschreven.

De systemen van elektronisch gefaseerd stemmen van Alcatel Bell Telephone en Philips Professional Systems die aan de proef hebben deelgenomen, werken als volgt.

De kiezer ontvangt bij binnenkomst van het stembureau een magneetkaartje dat normaliter door de voorzitter van het stembureau wordt geïntialiseerd. De voorzitter van het stembureau heeft hiertoe de beschikking over een personal computer met beeldscherm en een magneetkaartlezer. Op het beeldscherm kan de voorzitter volgen hoeveel magneetkaartjes zijn gevalideerd en hoeveel stemmen er al zijn uitgebracht.

Bij de proef hadden de producenten de magneetkaartjes al vooraf geïntialiseerd, zodat deze handeling niet meer op het stembureau behoefde plaats te vinden. Het valideren van de magneetkaartjes door de voorzitter van het stembureau was immers niet van belang voor de vraag of de kiezer goed met de methode om kan gaan. Op het magneetkaartje staat op één kant een zwarte pijl. In het stemhokje staan een computer en een beeldscherm opgesteld. Bij de uitvoeringsvorm van Alcatel Bell staat voorts in het stemhokje nog een aparte magneetkaartlezer. De computer is via een draadverbinding met een lichtpen verbonden. De kiezer dient het magneetkaartje in de gleuf van de aparte magneetkaartlezer (Alcatel Bell) of van de computer (Philips) te steken. De kiezer dient hierbij het magneetkaartje met de juiste zijde boven, te weten met de zwarte pijl boven, en met de goede kant, te weten de kant waarheen de zwarte pijl wijst, in de gleuf te stoppen. Indien het magneetkaartje niet op de juiste wijze in de gleuf wordt gestopt, dan wordt het kaartje niet geaccepteerd.

Na het inbrengen van het magneetkaartje verschijnen op het beeldscherm in vakken de lijstnummers en namen van alle aan de verkiezingen deelnemende partijen. Hiernaast is op het eerste scherm de mogelijkheid opgenomen om een blanco stem uit te brengen. Door met de elektronische lichtpen het vak van de partij van keuze of van de blanco stem op het beeldscherm aan te stippen, kleurt het desbetreffende vak rood en maakt de kiezer een keuze voor een partij of brengt een blanco stem uit. De lichtpen dient hierbij en ook bij de volgende stappen loodrecht op het scherm geplaatst te worden. Indien de kiezer een keuze heeft gemaakt voor een politieke groepering, verschijnt vervolgens de kandidatenlijst van de gekozen partij op het beeldscherm. Indien de kiezer op een andere partij wenst te stemmen, dan kan de kiezer door het aanstippen met de lichtpen van een

daarvoor bestemd vlak op het beeldscherm terugkeren naar het vorige scherm met de namen van de politieke partijen en de blanco stem. In het geval dat de kiezer een blanco stem heeft uitgebracht, dient de kiezer de blanco stem te bevestigen.

Heeft de kiezer een partij geselecteerd en de kandidatenlijst van de gewenste partij op het beeldscherm voor zich, dan dient deze door met de lichtpen een witte stip voor het vak van de kandidaat van zijn keuze of het vak zelf aan te stippen een keuze voor een kandidaat te maken. De witte stip voor het vak van de kandidaat van keuze kleurt dan rood. Vervolgens dient de kiezer zijn stem te bevestigen (of te herstellen) door met de lichtpen het daarvoor bestemde vlak op het beeldscherm aan te stippen. Bij het systeem van Alcatel Bell waren deze vlakken opgenomen onderaan het scherm waarop de kandidatenlijst was weergegeven. Bij het systeem van Philips verscheen na het aanstippen van de kandidaat een extra scherm waarbij de gekozen partij en kandidaat werden vermeld met daaronder twee vlakken om de stem te bevestigen respectievelijk te herstellen.

Nadat de kiezer zijn stemkeuze heeft gedaan dient deze de magneetkaart uit de magneetkaartlezer of computer te halen en in de magneetkaartlezer van de elektronische stembus te stoppen voor validatie van de magneetkaart en de telling van de stemmen. Deze elektronische stembus is bij echte verkiezingen bij de tafel van het stembureau geplaatst en staat dan in verbinding met de computer van de voorzitter van het stembureau. De magneetkaart dient op de juiste wijze, te weten met de zijde met de zwarte pijl naar de kiezer toe en de zwarte pijl naar beneden, in de elektronische stembus gestopt te worden. Indien dit niet correct gebeurt wordt het magneetkaartje niet door de elektronische stembus geaccepteerd. Ten aanzien van de proef op 8 maart 1995 is afgesproken dat tot op het moment van het deponeren van het magneetkaartje in de stembus aan de kiezer op zijn verzoek door de enquêteurs van het onderzoeksbureau éénmaal een nieuw magneetkaartje wordt verstrekt. Deze regeling komt overeen met de regeling in de Kieswet met betrekking tot het stemmen met behulp van stembiljetten waarbij op verzoek van de kiezer door de voorzitter van het stembureau eveneens eenmaal een nieuw stembiljet wordt verstrekt.

Bij de bij de proef gehanteerde vormen van elektronisch gefaseerd stemmen worden de stemmen niet intern in de computer geteld. De stem wordt vastgelegd op de magneetkaart en pas geteld als de magneetkaart in de stembus wordt gestopt. De mogelijkheid bestaat om de op de magneetkaart vastgelegde stemmen opnieuw te tellen door ze uit de stembus te halen en dan opnieuw allemaal in de stembus te steken. De resultaten met betrekking tot de stemming worden vastgelegd op een diskette.

3.5. Gemeenten waar de proef heeft plaatsgevonden

De commissie was van oordeel dat voor een objectief beeld de proef zowel in een gemeente diende te worden uitgevoerd waar reeds enkele jaren met stemmachines werd gestemd als in een gemeente waar met stembiljetten werd gestemd. Gekozen is hierbij voor de gemeenten Helmond en Ede. Bekend was dat in de gemeente Helmond reeds 12 jaar met stemmachines werd gestemd, terwijl in de gemeente Ede met stembiljetten werd gestemd. Nadat informele contacten waren gelegd, is bij brieven van 23 januari 1995 de colleges van burgemeester en wethouders van de gemeenten Helmond en Ede formeel verzocht om aan de proef hun medewerking te verlenen. De van de gemeenten verlangde medewerking aan de proef bestond uit het beschikbaarstellen van twee aparte proefruimtes in twee verschillende stembureaus.

Bij brief van 3 februari 1995 ontving de commissie het bericht van het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Ede dat deze gemeente bereid was haar medewerking aan de proef te verlenen. Bij brief van 23 februari 1995 is eenzelfde bericht ontvangen van het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Helmond.

3.6. Het onderzoeksbureau dat de proef heeft begeleid.

Voor het begeleiden van de proef op 8 maart 1995 heeft de commissie bij brief van 8 november 1994 vier onderzoeksbureaus verzocht om een onderzoeksvoorstel in te dienen, te weten Inter/View Nederland B.V., Intomart B.V., NSS/Marktonderzoek en SGBO, het Onderzoek- en Adviesbureau van de VNG. De commissie was er bij het opstellen van het verzoek tot het indienen van een onderzoeksvoorstel vanuitgegaan dat alle vier de uitgenodigde producenten aan de proef zouden deelnemen. De systemen van deze producenten zouden afzonderlijk in het onderzoek betrokken moeten worden (vergelijk paragraaf 3.1.). Op grond hiervan dienden de onderzoeksbureaus in hun voorstel ervan uit te gaan dat de proef in 8 stembureaus gehouden diende te worden, waarbij in elk stembureau één uitvoeringsvorm van stemmen werd opgesteld. Alle vier de uitvoeringsvormen zouden hierbij zowel in de gemeente waar met stembiljetten werd gestemd als in de gemeente waar met stemmachines werd gestemd opgesteld worden.

In reactie op het verzoek van de commissie hebben de vier benaderde onderzoeksbureaus een onderzoeksvoorstel ingediend. Drie van deze onderzoeksbureaus zijn vervolgens door de commissie uitgenodigd om in de vergadering van 15 december 1994 een nadere toelichting op hun onderzoeksvoorstel te geven. Uit de onderzoeksvoorstellen van de drie onderzoeksbureaus is op basis van de kwaliteit en de prijs gekozen voor het voorstel van

onderzoeksbureau Intomart. Bij de commissie bestond op basis van het onderzoeksvoorstel en de mondelinge toelichting de indruk dat Intomart in staat was een goed en bruikbaar onderzoek te leveren, waarbij de gedragswetenschappelijke aspecten van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen aan bod zouden komen. In de volgende paragraaf zal op de opzet van de proef worden ingegaan.

Aangezien in januari 1995 inmiddels duidelijk was geworden dat slechts twee producenten aan de proef zouden deelnemen, is aan Intomart verzocht om een aangepast onderzoeksvoorstel uit te brengen. Het was immers niet meer nodig om de proef in acht stembureaus uit te voeren, vier stembureaus waren voldoende. Daar de systemen van de twee deelnemende producenten vrijwel identiek waren, was het ook niet nodig om de uitvoeringsvormen afzonderlijk in het onderzoek te betrekken, hetgeen aanvankelijk wel de bedoeling was. Bij brief van 8 februari 1995 heeft het onderzoeksbureau een aangepast onderzoeksvoorstel uitgebracht waarin twee varianten werden uitgewerkt. De commissie heeft hierbij gekozen voor de variant waarbij 200 kiezers per stembureau aan de proef zouden deelnemen, derhalve 800 in totaal. Per stembureau zouden in deze variant twee systemen van elektronisch gefaseerd stemmen opgesteld worden, terwijl vier enquêteurs per stembureau ingezet zouden worden.

3.7. Nadere opzet en verloop van de proef op 8 maart 1995

Zoals hiervoor reeds ter sprake gekomen heeft de proef in totaal in vier stembureaus plaatsgevonden: twee in de gemeente Ede, waar met stembiljetten werd gestemd, en twee in de gemeente Helmond, waar met stemmachines werd gestemd. Aan de gemeenten is verzocht om een stembureau uit te kiezen met een gemêleerde kiezersgroep, zodat in ieder geval voldoende ouderen aan het onderzoek zouden deelnemen. In elk stembureau was naast de vier enquêteurs van Intomart een vertegenwoordiger van de producent aanwezig die de enquêteurs voor het openingstijdstip van het stembureau een instructie heeft gegeven over de werking van de uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen en die tevens kon inspringen in het geval zich technische problemen zouden voordoen met de in de proef betrokken uitvoeringsvormen.

Voorafgaande aan de proef is aan de kiezers geen bekendheid gegeven van de proef. De commissie was aanvankelijk voornemens om de proef aan te kondigen in een plaatselijk huis-aan-huisblad. Op advies van Intomart is hier echter vanaf gezien, zodat de kiezer zich niet kon voorbereiden en eerst in het stembureau met het verzoek om aan de proef deel te nemen werd geconfronteerd.

Onderzoeksbureau Intomart heeft er voor gekozen om de gehele proef na het uitbrengen van de officiële stem voor de provinciale statenverkiezingen te laten plaatsvinden, hetgeen de instemming van de commissie had. Op deze manier werd de officiële stemming voor provinciale staten zo min mogelijk gestoord.

Het verloop van de proef was als volgt. Nadat de kiezer zijn officiële stem voor de verkiezingen van de leden van provinciale staten had uitgebracht, werd deze mondeling door een enquêteur van Intomart verzocht om nogmaals een stem uit te brengen volgens de traditionele methode (stembiljet of traditionele stemmachine) en volgens de methode van elektronisch gefaseerd stemmen. Met het uitbrengen van de stem volgens de traditionele methode, de zogenaamde schaduwstem, zou achteraf achterhaald kunnen worden op welke partijen en kandidaten de onderzoeksgroep volgens de traditionele methode had gestemd met het doel om deze te vergelijken met de uitslag van de in de proef betrokken uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen. De kiezer kreeg bij het uitbrengen van de stem volgens de methode van elektronisch gefaseerd stemmen een mondelinge instructie van de enquêteur van Intomart. Tevens was in elk stemhokje een korte schriftelijke instructie aanwezig en hing er in drie van de vier stembureaus in het stemhokje een overzicht van alle kandidatenlijsten. Aangezien de tijd die het stemmen in beslag zou nemen naar het oordeel van de commissie en Intomart een belangrijke graadmeter zou zijn voor de beoordeling of de kiezer gemakkelijk met de methode kon omgaan, namen de enquêteurs van Intomart hierbij de tijd op die het stemmen voor de kiezer in beslag nam en noteerden zij deze op de voor de kiezer bestemde vragenlijst. Na het uitbrengen van de stem diende de kiezer deze uitgebreide vragenlijst in te vullen zodat het oordeel van de kiezer over de nieuwe methode kon worden vernomen.

Om een goed inzicht te krijgen in het bedieningsgemak van de methode/uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen was in de vragenlijst een groot aantal vragen opgenomen waarbij de kiezer een oordeel over de methode en de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen diende te geven. Het ging hierbij onder meer om een vergelijking van de nieuwe methode/uitvoeringsvorm ten opzichte van de traditionele methode in termen van overzichtelijkheid en bedienbaarheid en om een oordeel over het bedieningsgemak van (onderdelen van) de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen. Tevens werd onder meer om een oordeel verzocht over de informatie die door de enquêteurs bij het uitbrengen van de stem werd gegeven en werd gevraagd of bij het uitbrengen van de stem nadere informatie of hulp aan de enquêteur was gevraagd.

Na het invullen van de vragenlijst werd ten slotte door de enquêteurs aan de kiezer een brief van de Kiesraad overhandigd waarin nadere informatie werd gegeven over de achtergrond van de proef.

Bij de commissie bestaat de indruk dat de proef over het algemeen goed en zonder noemenswaardige problemen is verlopen. Zoals eerder ter sprake is gekomen heeft een afvaardiging van de commissie op de dag van de proef alle vier de stembureaus bezocht waar de proef werd gehouden. Waargenomen werd dat de kiezers over het algemeen graag bereid waren om hun medewerking aan de proef te verlenen en dat de contacten tussen de enquêteurs en de kiezers soepel verliepen. Wel was de afvaardiging van oordeel dat de enquêteurs de kiezers over het algemeen te veel hielpen bij het uitbrengen van de stem volgens de methode van elektronisch gefaseerd stemmen. Hierop zal bij de evaluatie in hoofdstuk 4 nog worden teruggekomen.

In totaal hebben 890 kiezers aan de gehele proef deelgenomen, 456 in de gemeente Ede en 434 in de gemeente Helmond. Aan de proef hebben relatief veel ouderen deelgenomen. Iets meer dan de helft van de deelnemers was ouder dan 50 jaar en 28% van de onderzoeksgroep was ouder dan 65 jaar. Voorts hebben bijna evenveel mannen als vrouwen aan de proef deelgenomen. Voor wat betreft de opleiding van de deelnemende kiezers blijkt dat alle niveaus in voldoende mate vertegenwoordigd zijn geweest.

Hoofdstuk 4. Evaluatie resultaten van de proef elektronisch gefaseerd stemmen

4.1. Inleiding

Zoals hiervoor reeds gesteld diende de proef naar het oordeel van de commissie op de volgende twee vragen antwoord te geven:

1. Wijkt het stemgedrag van de kiezer bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen af van het stemgedrag bij de gebruikelijk methode?
2. Kan de kiezer gemakkelijk met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen omgaan?

Alhoewel de proef gericht was op de methode van elektronisch gefaseerd stemmen en niet op de uitvoeringsvorm die daarbij wordt gebezigd, ontkomt men er naar het oordeel van de commissie niet aan dat een oordeel van de kiezer over de uitvoeringsvorm tevens een oordeel over de methode vormt en andersom. Voor de kiezer wordt de methode immers met de uitvoeringsvorm vereenzelvigd. De kiezer ziet alleen de bewuste uitvoeringsvorm van stemmen. Een afwijking in het stemgedrag kan te maken hebben met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen op zich, maar kan ook gelegen zijn in de gebruikte uitvoeringsvorm, hetgeen betekent dat de afwijking wellicht niet zou zijn opgetreden indien een andere uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen was gehanteerd. Ook behoeft het oordeel van de kiezer over de gebruikersvriendelijkheid van (onderdelen) van de in de proef betrokken uitvoeringsvorm niet te betekenen dat een dergelijk oordeel bij een andere uitvoeringsvorm gelijk zal zijn. Zoals al eerder ter sprake gekomen betreurde de commissie het dan ook dat er niet meer uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen aan de proef hebben deelgenomen. Het voorgaande neemt echter niet weg dat uit de resultaten van de proef conclusies getrokken kunnen worden over de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in zijn algemeenheid.

Voorts heeft de commissie zich de vraag gesteld of uit een proef bij de provinciale statenverkiezingen wel conclusies getrokken kunnen worden ten aanzien van met name de Tweede-Kamerverkiezingen. Aan Tweede-Kamerverkiezingen nemen over het algemeen meer partijen deel dan aan de provinciale statenverkiezingen. Hiernaast worden bij de Tweede-Kamerverkiezingen over het algemeen langere kandidatenlijsten ingeleverd dan bij de provinciale statenverkiezingen. Aannemelijk is dat beide omstandigheden de leesbaarheid van het scherm niet ten goede zullen komen. Voorts is het over het algemeen zo dat bij provinciale statenverkiezingen minder voorkeurstemmen uitgebracht worden dan bij Tweede-Kamerverkiezingen. Te verwachten is dat het uitbrengen van een stem op de lijsttrekker in zijn algemeenheid minder problemen oplevert dan het uitbrengen van een

voorkeurstem. Het voorgaande betekent echter niet in dat uit de resultaten van de proef geen conclusies getrokken kunnen worden voor het gebruik van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen bij de verkiezing van algemeen vertegenwoordigende organen in het algemeen. Bij de proef is inderdaad gebleken dat aan de provinciale statenverkiezingen in de provincies Noord-Brabant (Helmond) en Gelderland (Ede) minder partijen deelnamen dan aan de laatste Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1994. Voor wat betreft de lengte van de kandidatenlijsten kan echter opgemerkt worden dat in de provincie Noord-Brabant (Helmond) een partij met meer dan 70 kandidaten aan de provinciale-statenverkiezingen van 8 maart 1995 deelnam. Ten aanzien van het uitbrengen van voorkeurstemmen is van belang op te merken dat uit de resultaten van de proef kan worden afgeleid dat ongeveer 30% van de kiezers via de methode van elektronisch gefaseerd stemmen een voorkeurstem heeft uitgebracht.

Bij een evaluatie van de resultaten van de proef is het van belang er bij stil te staan dat het hier om een testsituatie ging. Indien de methode van elektronisch gefaseerd stemmen voor gebruik bij de verkiezingen wordt toegestaan, zullen gemeenten die een dergelijk systeem bij de verkiezingen willen gebruiken naar de verwachting van de commissie uitgebreide voorlichting aan de kiezers verstrekken. Bij de proef werd de kiezer na een mondelinge instructie van de enquêteur met de nieuwe methode in aanraking gebracht. Hiernaast is door de commissie overwogen dat er bij elke methode gewenning zal optreden indien kiezers meermalen via de nieuwe methode hun stem hebben uitgebracht. Voorts is onderkend dat er bij elke methode van stemmen mensen zijn die problemen hiermee hebben en houden. Zo blijkt dat ook in gemeenten waar al meermalen met de traditionele stemmachine is gestemd er nog steeds kiezers zijn die geholpen moeten worden. Tevens is ter sprake gebracht dat (ook) bij de introductie van de traditionele stemmachine in een bepaalde gemeente de reacties wisselend kunnen zijn. Er bestaat echter geen vergelijkingsmateriaal voor wat betreft de reactie van kiezers als ze voor het eerst op de traditionele stemmachine moeten stemmen. Ten slotte is voor de evaluatie van belang dat de afvaardiging van de commissie die op de dag van de proef een bezoek aan de stembureaus heeft gebracht, geconstateerd heeft dat de enquêteurs over het algemeen snel te hulp schoten indien de kiezer bij het stemmen met behulp van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in de problemen kwam. Aannemelijk is dat de resultaten van de proef (ook) hierdoor zijn beïnvloed.

In de volgende paragrafen zal worden ingegaan op de resultaten van de proef en zal een evaluatie hiervan plaatsvinden. Voor een volledige weergave van de resultaten wordt echter verwezen naar de rapportage van het onderzoeksbureau Intomart die als bijlage bij dit rapport is gevoegd.

4.2. Wijkt het stemgedrag van de kiezer bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen af van het stemgedrag bij de gebruikelijke methode?

Voor wat betreft de resultaten inzake het stemgedrag dient vooropgesteld te worden dat deze enigszins gerelativeerd dienen te worden. Nu de kiezer kort na het uitbrengen van de officiële stem en de schaduwstem een stem volgens de methode van elektronisch gefaseerd stemmen diende uit te brengen, was niet te verwachten dat uit de rapportage grote verschillen in stemgedrag naar voren zouden komen. Een andere manier om dit aspect te kunnen onderzoeken zag de commissie echter niet.

Uit de rapportage van Intomart komt naar voren dat 2% van de onderzoeksgroep bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen op een andere partij heeft gestemd dan bij de gebruikelijke methode (stembiljet, stemmachine). Acht procent van de onderzoeksgroep die wel op dezelfde partij heeft gestemd, heeft niet op dezelfde kandidaat gestemd. Deze percentages zijn gebaseerd op een vergelijking van de 'uitslag' van het stemmen met behulp van de traditionele methoden met de 'uitslag' van het stemmen met behulp van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen. Opvallend is overigens dat in Helmond 14% van de kiezers op een andere kandidaat heeft gestemd, terwijl in Ede dit percentage beduidend lager lag, namelijk op 3%.

Uit de resultaten van de vragenlijst die de kiezers na afloop van de proef dienden in te vullen, blijkt dat 4% van de respondenten denkt dat zij op een andere partij hebben gestemd, terwijl 7% van de kiezers denkt dat zij op een andere kandidaat hebben gestemd. Deze percentages wijken dus af van de percentages die naar voren komen bij de vergelijking van de werkelijke stemresultaten. Het verschil in uitkomst bij een vergelijking op partijniveau zou naar het oordeel van de commissie voor een deel verklaard kunnen worden door het feit dat bij de vergelijking tussen de stemuitkomst van de traditionele methoden en de stemuitkomst van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen er van een totaalvergelijking sprake is en niet van een vergelijking van het stemgedrag per individuele kiezer. Bij een vergelijking op totaalniveau kunnen afwijkende stemmen immers weer gladgetrokken worden doordat andere kiezers eveneens een afwijkende stem hebben uitgebracht. Voor wat betreft de afwijking op kandidaatniveau kan nog worden opgemerkt dat in Helmond 13% van de kiezers denkt dat zij op een andere partij hebben gestemd, terwijl het in Ede om 1% van de kiezers ging.

Van de 4% kiezers die denkt dat zij bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen op een andere partij hebben gestemd (in totaal 36 kiezers) geeft 15% een reden op die met de methode/uitvoeringsvorm te maken heeft, terwijl 72% een reden opgeeft die niets

met de gehanteerde methode/uitvoeringsvorm te maken heeft. Zo geeft 47% van deze groep aan te zijn vergeten dat het de bedoeling was om op dezelfde partij te stemmen, geeft 19% aan dat ze ter waarborging van de privacy op een andere partij hebben gestemd, wist 3% niet meer op welke partij ze had gestemd en heeft 3% op een andere partij gestemd om de machine uit te proberen. Als reden die te maken heeft met de methode/uitvoeringsvorm wordt door deze groep kiezers genoemd dat men de partij niet kon vinden (6%), dat men een gemaakte vergissing niet wist te herstellen (6%) en dat men de letters op het beeldscherm niet kon lezen (3%).

Van de 7% kiezers die denkt op een andere kandidaat te hebben gestemd (in totaal 64 kiezers), noemt de helft een reden die niet met de methode/uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen te maken heeft. Zo was 41% van deze groep kiezers vergeten dat het de bedoeling was om op dezelfde kandidaat te stemmen en heeft 9% op een andere kandidaat gestemd om de privacy te waarborgen. De belangrijkste reden die door deze groep werd genoemd die te maken had met de methode/uitvoeringsvorm, was dat men de persoon niet kon vinden (22%). Andere genoemde redenen die met de uitvoeringsvorm te maken hadden, zijn dat men een gemaakte fout niet wist te herstellen (6%), dat men de letters op het beeldscherm niet kon lezen (2%), dat men de juiste persoon niet kon aanstippen (2%) en dat men de stemmachine niet begreep (2%).

Opvallend is dat er geen verschillen te constateren zijn tussen ouderen en jongeren en evenmin indien wordt getoetst aan andere achtergrondkenmerken.

4.3. Evaluatie resultaten ten aanzien van stemgedrag

Gezien de in paragraaf 4.2. weergegeven resultaten van de proef met betrekking tot het stemgedrag van de kiezer is het verschil in 'uitslag' bij de traditionele methoden en bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen als gevolg van omstandigheden die met de methode/uitvoeringsvorm zelf te maken hebben, naar het oordeel van de commissie slechts gering. Uit de vragenlijst komt immers naar voren dat het merendeel van de kiezers die denkt op een andere partij of andere kandidaat te hebben gestemd, dit gedaan heeft om een reden die niets met de nieuwe methode of uitvoeringsvorm te maken heeft, zodat de 2%-afwijking op partijniveau en de 8%-afwijking op kandidaatsniveau bij een vergelijking van de uitslagen van de twee methoden voor een groot deel is veroorzaakt doordat de kiezers bewust op een andere partij of kandidaat hebben gestemd. Wat dan nog resteert aan afwijking die te maken heeft met de uitvoeringsvorm/methode zelf, is naar het oordeel van de commissie te verwaarlozen.

Voor wat betreft het stemgedrag van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen is de commissie gelet op het voorgaande van oordeel dat bij de proef weliswaar een gering verschil in de uitslagen van de traditionele methoden en de methode van elektronisch gefaseerd stemmen is geconstateerd dat te herleiden is tot de nieuwe methode/uitvoeringsvorm, doch dat dit, mede gelet op de in paragraaf 4.1. ter sprake gekomen omstandigheden, niet van dien aard is dat de nieuwe methode op grond hiervan niet aanvaardbaar zou zijn voor het gebruik bij de verkiezingen.

4.4. Kan de kiezer gemakkelijk met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen omgaan?

In de vragenlijsten die de kiezers dienden in te vullen, zijn zoals in paragraaf 3.7. al ter sprake is gekomen vragen opgenomen om een inzicht te krijgen in de gebruikersvriendelijkheid van de methode of in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen. Hieronder zullen de verschillende vragen onderwerpsgewijs aan de orde komen.

-overzichtelijkheid in verhouding tot traditionele methode

Voor wat betreft de overzichtelijkheid van de nieuwe methode in verhouding tot de traditionele stemmachine komt uit de rapportage naar voren dat 55% van de kiezers die normaliter met de traditionele stemmachine stemmen (Helmond), van mening is dat de nieuwe methode overzichtelijker is dan de traditionele stemmachine, terwijl 44% juist van oordeel is dat de nieuwe methode niet overzichtelijker is dan de traditionele stemmachine.

Van de kiezers die met stembiljetten hebben gestemd (Ede), is 74% van oordeel dat de nieuwe methode overzichtelijker is dan het stemmen met behulp van stembiljetten, terwijl 24% van oordeel is dat de methode van elektronisch gefaseerd stemmen niet overzichtelijker is dan het stemmen met behulp van stembiljetten.

Belangrijke redenen waarom men de nieuwe methode niet overzichtelijker vindt dan de traditionele methoden zijn dat men meerdere handelingen moet verrichten (Helmond: 30%, Ede: 26%), de nieuwe methode (te) moeilijk is (Helmond: 27%, Ede: 11%), dat er geen verschil is met het huidige systeem (Helmond: 13%, Ede: 22%) en dat men verschillende schermen krijgt te zien (Helmond: 10%, Ede: 17%).

Andere genoemde redenen zijn: -(te) veel wennen (Helmond: 8%, Ede: 6%), -kost teveel tijd (Helmond: 4%, Ede: 5%), -niet goed leesbaar (Helmond: 4%, Ede: 2%), -elektronische lichtpen niet handig (Helmond: 2%, Ede: 0%).

Overigens geven relatief veel ouderen (47%) aan de nieuwe methode niet overzichtelijker te vinden.

-bedieningsgemak algemeen

Ten aanzien van het bedieningsgemak van de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen komt uit de rapportage naar voren dat drie op de vier kiezers de uitvoeringsvorm (zeer) gemakkelijk vinden. Hiernaast vindt 18% de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen niet moeilijk en niet makkelijk, terwijl 7% de uitvoeringsvorm (zeer) moeilijk vindt. Ouderen hadden relatief meer moeite met de nieuwe uitvoeringsvorm dan de gemiddelde kiezer. Uit de resultaten kwam naar voren dat 17% van de 65-plussers de nieuwe uitvoeringsvorm (zeer) moeilijk vond. Naast ouderen bleken ook lager opgeleiden (13%) en vrouwen (10%) relatief meer moeite te hebben met de nieuwe methode/uitvoeringsvorm dan de gemiddelde kiezer. Overigens vindt men in Ede (stembiljetten) relatief vaker (81%) de nieuwe uitvoeringsvorm (zeer) gemakkelijk te bedienen dan in Helmond (stemmachines) (68%).

-bedieningsgemak in verhouding tot de traditionele methode

Bij een vergelijking van de traditionele stemmachine (Helmond) met de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen komt naar voren dat 24% van de kiezers de uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen gemakkelijker vindt, voor 46% maakt het geen verschil, terwijl 30% van de kiezers de uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen moeilijker vindt dan de traditionele stemmachine.

Bij een vergelijking van het bedieningsgemak van het stembiljet (Ede) met het bedieningsgemak van de nieuwe uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen vindt 26% van de kiezers het stemmen met de nieuwe uitvoeringsvorm makkelijker, voor 59% maakt het geen verschil, terwijl 13% van de kiezers van mening is dat het stemmen met de nieuwe uitvoeringsvorm moeilijker is.

Overigens blijkt (ook) bij deze vraag dat vrouwen (25%), 65-plussers (36%) en lager opgeleiden (29%) de nieuwe uitvoeringsvorm over het algemeen relatief vaker moeilijker vinden dan de traditionele methoden.

De belangrijkste reden die wordt genoemd waarom de in de proef betrokken uitvoeringsvorm moeilijker is dan de traditionele stemmachine of het stembiljet is dat men bij de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen meerdere handelingen moet verrichten (Helmond: 53%, Ede: 47%). Andere genoemde redenen zijn; -de uitvoeringsvorm is ongewoon/moet wennen (Helmond: 17%, Ede:

27%), -ga nooit met computer om (Helmond: 14%, Ede: 3%), -minder overzichtelijk (Helmond: 9%, Ede: 5%) en -meerdere keren kiezen (Helmond: 3%, Ede: 0%).

De voornaamste reden die wordt genoemd waarom omgaan met de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen gemakkelijker is dan het stembiljet of de traditionele stemmachine is dat de nieuwe uitvoeringsvorm overzichtelijker is (Helmond: 76%, Ede: 44%). Andere genoemde redenen zijn -de uitvoeringsvorm is sneller (Helmond: 6%, Ede: 25%), -deze is beter te lezen (Helmond: 6%, Ede: 9%) en -men werkt al met computers (Helmond: 5%, Ede: 4%).

-waardering afzonderlijke handelingen/elektronische pen

Aan de kiezers is vervolgens gevraagd een oordeel te geven over de verschillende handelingen door aan te geven of men de handeling moeilijk dan wel gemakkelijk vond. Naar voren komt dat alle handelingen door een ruime meerderheid van de kiezers als zeer gemakkelijk worden ervaren. Zo vindt 91% van de kiezers het in de machine stoppen van de magneetkaart (zeer) gemakkelijk, vindt 84% de keuze bevestigen door middel van de 'bevestig-toets' (zeer) gemakkelijk, vindt 92% de kaart uit het toestel nemen (zeer) gemakkelijk en vindt 88% het steken van de kaart in de stembus (zeer) gemakkelijk.

Het gebruik van de pen wordt echter zowel bij de keuze van de partij als de keuze van de kandidaat relatief als het minst gemakkelijk ervaren: 78% respectievelijk 75% van de kiezers vindt dit (zeer) gemakkelijk. Bij een andere vraag waarin wordt geïnformeerd welke handeling het moeilijkst werd gevonden geeft tweederde van de kiezers aan geen enkele handeling moeilijk te vinden. Dertien procent noemt echter het recht plaatsen van de pen op de kandidaat en 10% het plaatsen van de pen op het vakje van de partij. Uit een vraag met betrekking tot de nadere informatie of hulp die door de kiezer bij het uitbrengen van de stem is gevraagd komt voorts naar voren dat ongeveer 226 kiezers nadere informatie hebben gevraagd over de pen. Bij een vraag die specifiek op de pen betrekking had komt naar voren dat 93% de pen gemakkelijk hanteerbaar vindt, terwijl 6% dit niet vindt. Door deze laatste groep wordt als belangrijkste reden genoemd dat de pen niet lekker in de hand lag. Andere genoemde redenen waren: de pen rechthouden is moeilijk (19%), de pen is te klein (8%) of te groot (4%) of hij werkte niet (8%). Van de 65-plussers vinden overigens 9 op de 10 de pen gemakkelijk hanteerbaar.

-de 'hersteltoets'

Zoals bij de voorwaarden voor deelname aan de proef was gesteld, dienden de te testen uitvoeringsvormen de mogelijkheid te bevatten om een gemaakte vergissing te herstellen. Door het aanstippen van het daartoe bestemde vlak op het beeldscherm kon een gemaakte keuze worden hersteld. Ruim driekwart van de kiezers (78%) heeft geen

gebruik gemaakt van deze mogelijkheid, terwijl 9% van de kiezers wel gebruik heeft moeten maken van deze functie. Overigens blijkt achteraf dat 11% van de kiezers deze mogelijkheid in het geheel niet heeft gezien. Als reden om gebruik te maken van de herstelfunctie wordt het vaakst genoemd dat de verkeerde partij is aangestipt (51%), dat de verkeerde kandidaat is aangestipt (24%) of dat men eerst de machine niet goed begreep (16%).

-het beeldscherm

Het beeldscherm wordt door meer dan 8 op de 10 kiezers (zeer) goed beoordeeld. Zo bestempelde 84% van de kiezers de overzichtelijkheid als (zeer) goed, vond eveneens 84% de grootte van de letters op het beeldscherm (zeer) goed, oordeelde 81% de stip die roodkleurt bij het aanstippen van een partij en een kandidaat (zeer) goed en vond 83% de leesbaarheid op het scherm en de grootte van het scherm zeer goed.

Aangezien de grootte van het beeldscherm van de twee aan de proef deelnemende uitvoeringsvormen onderling afweek is nader onderzocht of de beoordeling van het beeldscherm bij de twee deelnemende uitvoeringsvormen verschillen toonde. Uit de resultaten komt naar voren dat bij het grotere beeldscherm de overzichtelijkheid van het scherm (90%), de grootte van de letters (88%), de leesbaarheid van het scherm (88%) en de grootte van het scherm (88%) relatief vaker als zeer goed wordt beoordeeld. Bij de groep die met het kleine beeldscherm had gestemd vindt 78%, 81%, 79% en 79% dit zeer goed.

-de voor het stemmen benodigde tijd

Voor wat betreft de tijd die de kiezer nodig had om met behulp van de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen zijn stem uit te brengen komt uit de rapportage naar voren dat de gemeten tijden nogal uiteenlopen. De gemiddelde tijd van alle kiezers is 43 seconden. In Helmond lag het gemiddelde echter op 54 seconden en in Ede op 33 seconden. Uit de rapportage komt naar voren dat 43% van de totale kiezersgroep 30 of minder seconden nodig had om zijn stem uit te brengen, 39% van de kiezers 31 tot en met 60 seconden, 15% van de kiezers 61 tot en met 120 seconden en 2% van de kiezers meer dan 2 minuten nodig had. Tevens blijkt dat hoe ouder de respondenten, hoe meer tijd men nodig heeft, en hoe lager het opleidingsniveau, hoe meer tijd men nodig heeft.

Van de kiezers die normaliter met stemmachines stemmen (Helmond) is meer dan de helft (54%) van oordeel dat het stemmen met de nieuwe methode meer tijd in beslag neemt en is 38% van oordeel dat het stemmen met de nieuwe methode evenveel tijd in beslag neemt, terwijl 7% van oordeel is dat men minder tijd heeft nodig gehad. Van de

onderzoeksgroep die met stembiljetten stemt (Ede) had 14% naar eigen zeggen minder tijd nodig bij de nieuwe manier van stemmen dan bij het stemmen met behulp van stembiljetten. Veertig procent van deze kiezers is echter van oordeel dat het stemmen met de nieuwe methode meer tijd in beslag heeft genomen, terwijl 45% denkt evenveel tijd nodig te hebben gehad.

-de verstrekte informatie

Zoals in paragraaf 3.7. nader uiteengezet hebben alle kiezers van de enquêteurs voorafgaande aan het uitbrengen van de stem via de methode van elektronisch gefaseerd stemmen een mondelinge instructie gekregen. Verreweg het grootste deel van deze groep vond deze informatie (ruim) voldoende om te kunnen stemmen. Hiernaast vond 92% van de kiezers de instructies op het beeldscherm (ruim) voldoende.

Gemiddeld hebben echter meer dan 4 op de 10 kiezers bij het uitbrengen van de stem nadere informatie of hulp gevraagd aan de enquêteurs (42%). Ouderen (67%), vrouwen (48%) en lager opgeleiden (64%) hebben hierbij vaker informatie of hulp gevraagd aan de enquêteurs. De voornaamste zaken waarover informatie is gevraagd betreffen het gebruik van de elektronische lichtpen (61%), de magneetkaart (19%), het gebruik van de 'hersteltoets' (18%) en het gebruik van de 'bevestig-toets'.

Van de personen die tijdens het stemmen hulp en/of informatie hebben gevraagd geeft driekwart aan dat ze een volgende keer wel zonder hulp van de enquêteur kunnen stemmen. Tien procent gaf aan dit nog niet zonder hulp of informatie te kunnen.

-kandidatenlijsten

Zoals in paragraaf 3.7. al ter sprake is gekomen hingen er in drie van de vier stembureaus in de stembokjes de kandidatenlijsten op. Het merendeel van de kiezers (72%) die in deze drie stembureaus heeft gestemd, heeft hiervan geen gebruik gemaakt. Slechts 8% heeft wel gebruik gemaakt van de kandidatenlijsten, terwijl 19% de kandidatenlijsten überhaupt niet heeft gezien.

-moet de gemeente op nieuwe methode overgaan?

Aan het eind van de enquête is aan de kiezers gevraagd of zij vinden dat hun gemeente op de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen moet overgaan.

Zestig procent van de kiezers is van oordeel dat de gemeente op de in de proef betrokken uitvoeringsvorm moet overgaan, 37% vindt van niet en 3% heeft geen mening gegeven. De ondervraagden in Ede (70%) zijn vaker van mening dat hun gemeente moet

overgaan op de nieuwe methode dan de ondervraagden in Helmond (50%). Jongeren (80%) zijn hiernaast over het algemeen vaker voor aanschaf van de nieuwe methode dan 65-plussers (47%).

De kiezers die niet van mening zijn dat op de nieuwe methode moet worden overgegaan, geven hiervoor het vaakst als reden dat de bestaande manier van stemmen nog goed genoeg is (Helmond: 63%, Ede: 68%) en dat het stemmen op de nieuwe manier te veel tijd kost (Helmond: 22%, Ede: 19%). Andere genoemde redenen zijn onder meer -het nieuwe systeem is te moeilijk (Helmond: 12%, Ede: 5%), -het is te duur (Helmond: 7%, Ede: 9%), -het is gebruikersonvriendelijker (Helmond: 7%, Ede 9%) en -er moeten teveel handelingen verricht worden (Helmond: 6%, Ede 1%).

4.5. Evaluatie van de resultaten ten aanzien van de gebruikersvriendelijkheid

-vergelijking met de traditionele methode

Bij de kiezers uit Helmond blijkt qua gebruikersvriendelijkheid over het algemeen geen duidelijke voorkeur voor de traditionele stemmachine of de methode/uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen te bestaan. De helft van de kiezers in Helmond is van oordeel dat hun gemeenten op de nieuwe uitvoeringsvorm dient over te gaan. Voorts is 55% van de kiezers van oordeel dat de methode van elektronisch gefaseerd stemmen overzichtelijker is dan de traditionele methode, terwijl 44% het tegenovergestelde meent. Daarentegen is 30% van de kiezers van oordeel dat de nieuwe uitvoeringsvorm moeilijker is dan de traditionele stemmachine, terwijl 24% juist van oordeel is dat de nieuwe uitvoeringsvorm makkelijker is dan de traditionele machine. Duidelijk is dat deze percentages elkaar niet veel ontlopen. Hieraan toegevoegd dat bijna de helft van de kiezers (46%) de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen 'even gemakkelijk' vindt als de traditionele stemmachine, is de commissie van oordeel dat qua gebruikersvriendelijkheid de uitvoeringsvorm/methode van elektronisch gefaseerd stemmen en de traditionele stemmachine niet veel uiteenlopen.

Bij een vergelijking van de methode/uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen met de stembiljetten lijkt bij de kiezers in Ede qua gebruikersvriendelijkheid een lichte voorkeur te bestaan voor de methode/uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen. Van de kiezers in Ede vindt 70% dat hun gemeente op elektronisch gefaseerd stemmen dient over te gaan. Voorts vindt 74% van de kiezers in Ede de nieuwe methode overzichtelijker dan het stembiljet, terwijl 24% van oordeel is dat de nieuwe methode niet overzichtelijker is. Bijna twee op de drie kiezers (59%) vindt het stemmen met behulp van de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen even gemakkelijk is als het stemmen met behulp van stembiljetten. Zesentwintig procent van de

kiezers is van oordeel dat het stemmen met behulp van de in de proef gehanteerde uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen gemakkelijker is, terwijl 13% van oordeel is dat het stemmen met behulp van stembiljetten makkelijker is.

-waardering in de proef betrokken uitvoeringsvorm op zich

Uit de resultaten van de proef kan worden afgeleid dat het merendeel van de kiezers goed met de methode/uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen kan omgaan en de stem zonder moeilijkheden of problemen heeft kunnen uitbrengen. Naar voren komt immers dat 3 op de 4 kiezers de nieuwe machine over het algemeen (zeer) gemakkelijk te bedienen vinden. Hiernaast vindt 18% van de kiezers de nieuwe machine niet gemakkelijk en niet moeilijk. De afzonderlijke handelingen die de kiezer bij de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen dient te verrichten, worden over het algemeen door een zeer ruime meerderheid van de kiezers als (zeer) gemakkelijk bestempeld. Tevens worden kwesties rond het beeldscherm (overzichtelijkheid van het scherm, leesbaarheid etc.) als (zeer) goed beoordeeld. Zowel in Ede als in Helmond bestempelt 83% van de kiezers de leesbaarheid van het scherm (zeer) goed. Duidelijk is dat de kiezers die met een groter beeldscherm hebben gestemd, de leesbaarheid hierbij vaker als (zeer) goed beoordelen dan de kiezers die met het gebruikelijke formaat beeldscherm hebben gestemd, namelijk 88% tegen 79%. Een groter beeldscherm zou derhalve de voorkeur hebben van de commissie boven het gebruikelijke formaat beeldscherm.

Het percentage kiezers dat het omgaan met de in de proef betrokken uitvoeringsvorm (zeer) moeilijk vindt, te weten 7% van de kiezers, is naar het oordeel van de commissie niet te veronachtzamen. Mede gelet op de in paragraaf 4.1. vermelde omstandigheden was echter te verwachten dat een bepaald percentage van de kiezers het (zeer) moeilijk zou vinden om met de nieuwe methode om te gaan.

-meerdere handelingen verrichten/gebruik magneetkaart

Als gekeken wordt naar waar met name de problemen liggen met de methode of de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen, dan blijkt dat de kiezers er in de eerste plaats moeite mee hebben dat er meer handelingen verricht moeten worden dan bij de traditionele methoden. De belangrijkste reden die wordt genoemd waarom de nieuwe methode niet overzichtelijker is dan de traditionele methode en waarom het omgaan met de nieuwe uitvoeringsvorm moeilijker is dan de traditionele methode is dat meerdere handelingen verricht moeten worden. Het aantal handelingen zou ten opzichte van de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen naar het oordeel van de commissie alleen beperkt kunnen worden door niet langer met een magneetkaart te werken. De overige handelingen (kiezen

partij/blanco stem, kiezen kandidaat, bevestigen of herstellen stem) zijn noodzakelijk en kunnen niet beperkt worden. Niettegenstaande het feit dat het merendeel van de kiezers de magneetkaart zeer gemakkelijk te hanteren vindt, blijkt toch dat ongeveer zeventig kiezers nadere hulp of informatie heeft gevraagd over het gebruik van de magneetkaart. Het probleem bij de magneetkaart zit hierin dat deze slechts op één manier in de magneetkaartlezer van de stemcomputer c.q. van de elektronische stembus gestopt kan worden. Indien geen gebruik wordt gemaakt van de magneetkaart zullen de stemmen intern in het geheugen van de computer geteld moeten worden. Tevens zal overigens wel een voorziening getroffen moeten worden om te voorkomen dat de kiezer meer dan één stem kan uitbrengen. Op het gebruik van de magneetkaart zal in hoofdstuk 6 nog worden teruggekomen.

-nadere informatie/elektronische lichtpen

Voorts blijkt uit de resultaten van de proef dat 4 op de 10 kiezers om hulp of nadere informatie hebben gevraagd. De commissie heeft hierbij overwogen dat dit weliswaar een hoog aantal is, maar dat gezien het feit dat de enquêteurs naast de stemhokjes waren opgesteld er voor de kiezer beslist geen drempel was om nadere informatie te vragen in plaats van het zelf uit te zoeken. Bij een inventarisatie van de handelingen waarover informatie was gevraagd, blijkt dat 1 op de 4 kiezers problemen heeft gehad met het gebruik van de lichtpen. Tevens blijkt dat het gebruik van de pen van alle te verrichten handelingen relatief het minst goed wordt beoordeeld. Uit de resultaten van de proef met betrekking tot de 'hersteltoets' blijkt bovendien dat als reden voor het gebruik hiervan door iets meer dan de helft van de kiezers die gebruik heeft gemaakt van deze functie, wordt genoemd dat de verkeerde partij was aangestipt en dat bijna een kwart van deze groep de verkeerde kandidaat had aangestipt. Opmerkelijk is dan dat 93% van de kiezers de pen als gemakkelijk hanteerbaar typeert.

Naar aanleiding van de vele vragen bij de kiezers over het gebruik van de elektronische lichtpen heeft de commissie aan TNO de vraag voorgelegd of bewerkstelligd kan worden dat de elektronische pen in technisch opzicht voldoet. TNO heeft hierop meegedeeld dat bij een juiste technische realisatie bij elektronische stemsystemen zeer goed met een lichtpen valt te werken. Op andere terreinen heeft de elektronisch lichtpen reeds goede diensten bewezen. Wel zal er naar het oordeel van TNO bij gebruik van de lichtpen steeds een terugkoppeling moeten plaatsvinden naar de gebruiker. Bij de in de proef betrokken uitvoeringsvormen bestond die terugkoppeling hieruit dat de witte stip voor het vakje van de partij c.q. de kandidaat van keuze roodkleurde bij het aanstippen met de lichtpen. Dat de lichtpen in technisch opzicht goed functioneert hangt volgens informatie van TNO van de technische realisatie van de lichtpen en van het beeldscherm af. Gezien het feit dat de elektronische lichtpen in technisch opzicht goed kan functioneren en de kiezers over het

algemeen de pen als gemakkelijk hanteerbaar bestempelen is de commissie van oordeel dat, niettegenstaande het grote aantal vragen over het gebruik van de lichtpen, de lichtpen bij correcte realisatie goed bruikbaar is bij elektronische stembureaus.

-benodigde tijd voor het stemmen

Zoals in paragraaf 3.7. gesteld kon de door de kiezer voor het stemmen benodigde tijd naar het oordeel van de commissie en van Intomart een graadmeter zijn voor de beoordeling of de kiezer gemakkelijk met de methode/uitvoeringsvorm kon omgaan. Voorts is het van belang dat het stemproces weinig tijd in beslag neemt ter voorkoming van file-vorming op het stembureau. Zoals hiervoor in paragraaf 4.1. ter sprake gekomen ontbreekt het aan vergelijkingsmateriaal met de traditionele manieren van stemmen. Dit geldt ook voor de voor het stemmen benodigde tijd. Uit de rapportage komt naar voren dat de kiezers gemiddeld 43 seconden nodig hadden om hun stem uit te brengen. Meer dan de helft van de kiezers die met stemmachines stemt (54%), meent dat het stemmen met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen meer tijd in beslag neemt, terwijl 4 op de 10 kiezers die met stembiljetten stemt van oordeel is dat het stemmen met behulp van de nieuwe methode meer tijd in beslag neemt. Van de kiezers die met stembiljetten stemmen is 7% van oordeel dat het stemmen met de nieuwe methode minder tijd in beslag neemt, terwijl dit percentage voor de kiezers die met stembiljetten stemt op 14% ligt. De overige kiezers (Helmond: 38%, Ede: 45%) zijn van oordeel dat het stemmen evenveel tijd in beslag neemt.

De indruk van de commissie met betrekking tot de voor het stemmen benodigde tijd is dat het stemproces bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen niet significant meer tijd in beslag neemt ten opzichte van de traditionele methoden van stemmen. Alhoewel de kiezer bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen meer handelingen dient te verrichten dan bij de traditionele methode van stemmen, neemt bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen het zoeken naar de kandidaat van keuze naar het oordeel van de commissie minder tijd in beslag dan bij de traditionele manieren van stemmen. Met name bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen bracht de omvang van het stempaneel van de traditionele stemmachine en de omvang van het stembiljet voor de kiezer veel zoekwerk met zich mee.

-overig

Zoals de commissie al verwacht had, hadden ouderen meer moeite met de methode/uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen dan de gemiddelde kiezer. Zo vindt 17% van de 65-plussers het omgaan met de nieuwe machine (zeer) moeilijk tegen 7% gemiddeld. Hiernaast vindt 36% van de 65-plussers de nieuwe machine relatief moeilijker dan de bestaande methode tegen 21% gemiddeld. Naast ouderen bleken ook

lager opgeleiden meer moeite met de nieuwe methode te hebben dan de gemiddelde kiezer. Zo zegt 13% van deze groep de nieuwe machine (zeer) moeilijk te vinden, terwijl 29% van deze groep het omgaan met de nieuwe machine moeilijker vindt dan met de bestaande methode.

-conclusie

Al met al trekt de commissie uit de resultaten van de proef de conclusie dat voor wat betreft de gebruikersvriendelijkheid de manier van elektronisch gefaseerd stemmen, mede gelet op de in paragraaf 4.1. vermelde omstandigheden, bij het gebruik bij de verkiezingen voor algemeen vertegenwoordigende organen weliswaar enige problemen oplevert, maar dat deze niet van dien aard zijn dat de nieuwe methode niet toelaatbaar en verantwoord is voor dit gebruik.

Gelet op het voorgaande is de commissie van oordeel dat zowel voor wat betreft het stemgedrag als voor wat betreft de gebruikersvriendelijkheid er geen bezwaar tegen hoeft te bestaan om het Kiesbesluit zodanig te wijzigen dat elektronisch gefaseerd stemmen voor het gebruik bij de verkiezingen voor algemeen vertegenwoordigende organen mogelijk wordt gemaakt.

Nadat in hoofdstuk 5 kort zal worden ingegaan op de ervaringen in België met elektronisch gefaseerd stemmen zal in hoofdstuk 6 vervolgens ingegaan worden op de (overige) voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen, zodat gezien kan worden of de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in zijn algemeenheid aanvaardbaar is voor het gebruik bij de verkiezingen.

Hoofdstuk 5. Ervaringen met het elektronisch gefaseerd stemmen in België

In België is in 1994 in een aantal kantons met een groot aantal kiezers tweemaal met een methode van elektronisch gefaseerd stemmen gestemd: op 12 juni 1994 bij de verkiezingen voor het Europees Parlement en op 9 oktober 1994 bij de verkiezingen voor de provinciale staten en de gemeenteraden. Op 21 mei 1995 is bij de verkiezingen voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers, voor de Senaat en voor de regionale raden in dezelfde kantons eveneens met een methode van elektronisch gefaseerd stemmen gestemd. Bij de verkiezingen in oktober 1994 heeft een afvaardiging van de commissie een bezoek gebracht aan een stembureau in Antwerpen en aan het Informatica Centrum Antwerpen te Antwerpen waar de uitslag van de verkiezingen voor de gemeente Antwerpen werd berekend. Als gevolg van de enorme drukte en de nauwe ruimte op het stembureau heeft de afvaardiging van de commissie echter niet goed kunnen bekijken of de kiezers veel problemen hadden met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen. De indruk bestond over het algemeen dat de kiezers niet al te grote problemen hadden met de uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen, al was hiervan incidenteel bij een enkele kiezer wel sprake. Geconstateerd werd wel dat er enorme rijen mensen voor de stembureaus stonden te wachten om hun stem te mogen uitbrengen. Voor de afvaardiging was het echter op dat moment niet duidelijk of dit te maken had met het feit dat de kiezers niet goed met de nieuwe uitvoeringsvorm van stemmen konden omgaan, of met de beperkte openingstijden van de stembureaus (8.00-13.00 uur) of met het feit dat het om dubbele verkiezingen ging.

Om nadere informatie te verkrijgen over de ervaringen met elektronisch gefaseerd stemmen in België heeft een afvaardiging van de commissie op 22 november 1994 een bezoek gebracht aan de Directeur-Generaal van de Algemene Directie van de Wetgeving en de Nationale Instellingen van het ministerie van Binnenlandse Zaken van België. Voor wat betreft de motivatie om voor systemen van elektronisch gefaseerd stemmen van Philips en Alcatel Bell Telefonten te kiezen werd bij deze bijeenkomst aan de afvaardiging verteld dat er in 1991 bij verkiezingen in twee kleine kantons een proef met elektronisch stemmen heeft plaatsgevonden. In het ene kanton werd het systeem van elektronisch gefaseerd stemmen van Philips getest, terwijl in het andere kanton de thans in Nederland in gebruik zijnde machines van de firma Nedap/Groenendaal werden getest. Bij de evaluatie van de proef in 1991 kwam naar voren dat beide systemen in technisch opzicht goed functioneerden. De voorkeur ging om vier redenen uit naar het systeem van Philips. In de eerste plaats vanwege de omvang van het stempaneel van de machine van Nedap/Groenendaal. Voorzien werd dat bijvoorbeeld bij een combinatie van verkiezingen het stempaneel van de stemmachine van de firma Nedap/Groenendaal niet groot genoeg

zou zijn om alle kandidatenlijsten te verwerken. Een andere reden om voor het systeem van Philips te kiezen was dat bij dit systeem de stem op een externe informatiedrager (magneetkaartje) werd vastgelegd en niet in de machine werd geteld zoals bij de machine van Nedap/Groenendaal. Men was van oordeel dat een storing in de stemmachine van Nedap/Groenendaal zou betekenen dat alle tot op dat moment uitgebrachte stemmen verdwenen waren, terwijl bij het systeem van Philips de mogelijkheid bestond om de stemmen opnieuw te tellen doordat de stem op een magneetkaartje was vastgelegd. De derde reden was dat het systeem van Philips na enige kleine aanpassingen ook voor andere doeleinden kon worden gebruikt, terwijl dit bij het systeem van Nedap/Groenendaal niet het geval was. Ten slotte is voor het systeem van Philips gekozen omdat dit systeem de bestaande manier van stemmen met behulp van stembiljetten (magneetkaart = stembiljet, elektronische pen = potlood) zou benaderen.

Over de ervaringen met elektronisch gefaseerd stemmen bij de verkiezingen in 1994 werd de afvaardiging verteld dat de ervaringen met elektronisch gefaseerd stemmen bij de verkiezingen voor het Europees Parlement op 12 juni naar het oordeel van het ministerie van Binnenlandse Zaken, afgezien van problemen die niet met de uitvoeringsvorm te maken hadden, goed waren te noemen. Het ging hier om relatief eenvoudige verkiezingen met weinig kandidaten. Wel hadden zich enkele technische problemen voorgedaan. De ervaringen met elektronisch gefaseerd stemmen bij de verkiezingen voor de gemeenteraden en de provinciale staten op 9 oktober 1994 waren eveneens goed te noemen. Gebleken was volgens informatie van het ministerie dat ouderen geen grote problemen met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen hadden. Er was wel verwarring ontstaan doordat de kiezer eerst voor de provinciale staten moest kiezen en vervolgens voor de gemeenteraad.

In België is een specifieke wet vastgesteld voor elektronisch stemmen. Bij de introductie van systemen van andere firma's zullen deze firma's bij Koninklijk Besluit erkend moeten worden alvorens deze systemen bij de verkiezingen gehanteerd mogen worden. In ieder geval geldt voor al deze systemen de eis dat de partij en de kandidaat met een lichtpen op het scherm aangestipt moeten worden en dat de stem niet in het geheugen van de stemmachine wordt geteld, maar dat de stem op een externe informatiedrager wordt vastgelegd.

Hoofdstuk 6. De voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen

In hoofdstuk 4 is ter sprake gekomen dat de methode van elektronisch gefaseerd stemmen geen noemenswaardige gevolgen heeft voor het stemgedrag van de kiezer en vanuit dat oogpunt en vanuit het oogpunt van de gebruikersvriendelijkheid van de methode bezien aanvaardbaar zou zijn voor het gebruik bij de verkiezingen. In dit hoofdstuk zullen de (overige) voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen aan de orde komen. Op grond van een afweging hiervan zal bezien moeten worden of het gebruik bij de verkiezingen van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in zijn algemeenheid aanvaardbaar is.

-verwerking van groot aantal partijen

De voornaamste aanleiding tot het verzoek van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken aan de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken om een onderzoek te verrichten naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen was de capaciteit van het stempaneel van de traditionele stemmachine. Bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen levert de deelname van een groot aantal partijen in ieder geval geen capaciteitsprobleem op, hetgeen naar het oordeel van de commissie dan ook als een belangrijk voordeel van elektronisch gefaseerd stemmen kan worden gezien.

De capaciteit van de traditionele stemmachine zal met name een probleem kunnen opleveren bij de Tweede-Kamerverkiezingen, omdat het aantal deelnemende partijen bij deze verkiezingen de afgelopen jaren over het algemeen het grootst is. Bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1994 hebben 26 partijen aan de verkiezingen deelgenomen, hetgeen er dan ook toe heeft geleid dat de stempanelen van het oude type stemmachine niet toereikend waren om alle kandidatenlijsten op te vermelden. Er is geen garantie dat het stempaneel in de toekomst altijd toereikend zal zijn. Op het stempaneel van het nieuwste type stemmachine kunnen in totaal 36 kolommen met maximaal 30 kandidaten worden vermeld. Aangezien de drie thans grootste partijen bij de volgende Tweede-Kamerverkiezingen ieder drie kolommen in beslag kunnen nemen en de vierde partij in grootte twee, zullen er hiernaast nog 25 kandidatenlijsten op het stempaneel vermeld kunnen worden, derhalve 29 in totaal.

Het capaciteitsprobleem van de traditionele stemmachine kan ook op een andere manier worden opgelost dan door het zoeken van een nieuwe manier van stemmen, namelijk door een aanscherping van de maatregelen tegen lichtvaardige kandidaatstelling. De Kiesraad heeft over dit laatste onderwerp bij brief van 3 november 1994 een advies

uitgebracht aan de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken. Een nadere bespreking van dit onderwerp zou in het kader van dit rapport te ver strekken.

-aanschaffingskosten

Een ander door de minister in haar brief van 17 augustus 1994 aan de Kiesraad genoemd nadeel van de traditionele stemmachines is dat deze duur in de aanschaf zouden zijn. Volgens opgave van de producenten Nedap/Groenendaal en Samsom H.D. Tjeenk Willink b.v. moet bij de prijs van deze stemmachine, afhankelijk van de omvang van de levering, gedacht worden aan een prijs tussen de ongeveer f. 6.800,- tot f. 7.900,- per stuk. Een vergelijking met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen stuit hier op af dat er uiteenlopende uitvoeringsvormen van deze methode van stemmen denkbaar zijn en dat de prijzen van deze uitvoeringsvormen derhalve onderling kunnen verschillen. Vanzelfsprekend zal wel een vergelijking kunnen plaatsvinden met de uitvoeringsvormen die bij de proef zijn gebruikt. Volgens opgave van Alcatel Bell Telephone en Philips Professional Systems dient hierbij gedacht te worden aan een prijs per stembureau die ligt tussen de f. 7.000,- en f. 8.000,- (inclusief stemcomputer, software, elektronische lichtpen, twee aparte magneetkaartlezers (Alcatel Bell), elektronische stembus, computer van de voorzitter van het stembureau, maar exclusief de magneetkaartjes), ervan uitgaande dat er met één stemcomputer per stembureau wordt gestemd.

Er valt derhalve niets te zeggen over het verschil in prijs tussen de traditionele stemmachine en de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in zijn algemeenheid aangezien de uitvoeringsvormen onderling kunnen afwijken, maar een vergelijking van de prijs van de traditionele stemmachine in vergelijking met de in de proef van 8 maart 1995 betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen wijst uit dat de traditionele stemmachine niet duurder is dan deze uitvoeringsvormen.

Opgemerkt dient nog te worden dat de prijs per stembureau van de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen stemmen aanmerkelijk hoger ligt dan de commissie in eerste instantie had verwacht. Bedacht dient hierbij wel te worden dat deze uitvoeringsvormen zijn afgestemd op de wensen van de Belgische overheid en dat op deze uitvoeringsvormen wellicht ook goedkopere variaties mogelijk zijn. Anderzijds kan het zo zijn dat in Nederland stringentere technische eisen gesteld worden dan in België, zodat het evengoed mogelijk is dat de eventueel in Nederland toe te stane uitvoeringsvormen duurder zullen uitvallen.

-aanschaffingskosten bij gebruik tevens voor andere doeleinden

De Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken ziet in haar brief van 21 maart 1994 als een voordeel van elektronisch gefaseerd stemmen dat bij deze methode computers

worden gebruikt die ook voor andere doeleinden aangewend kunnen worden, zodat naar haar oordeel hoge investeringen in stemcomputers achterwege kunnen blijven. Een argument voor het ministerie van Binnenlandse Zaken van België voor de methode van elektronisch gefaseerd stemmen was eveneens dat de computer na enige aanpassingen voor andere doeleinden kon worden gebruikt. Overigens is het echter thans in België uit veiligheidsoverwegingen verboden dat bij de verkiezingen personal computers worden gehanteerd die ook voor andere doeleinden worden gebruikt.

Indien gebruik van de personal computers voor andere doeleinden mogelijk is, dan zal een prijsvergelijking zoals hiervoor gemaakt vanzelfsprekend anders uitvallen ten gunste van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen. De commissie wenst echter voorop te stellen dat naar haar oordeel bij elektronisch gefaseerd stemmen niet alleen gebruik kan worden gemaakt van personal computers. Ook andere uitvoeringsvormen zijn denkbaar.

Volgens informatie van TNO is het in principe in technisch opzicht goed mogelijk dat bij de uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen en afhandeling zoals die bij de proef is gehanteerd personal computers worden ingezet die door de gemeenten ook voor andere doeleinden worden gebruikt. Of de benodigde software op veel typen computers kan worden gebruikt zal afhangen van de inrichting van de software. De software zal zodanig ingericht kunnen worden opdat deze geschikt is voor meerdere typen computers. De software van de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen van Philips is echter zodanig ingericht, dat deze alleen kan werken op de computers die door Philips in deze uitvoeringsvorm zijn gehanteerd en niet op andere computers. De software van Alcatel Bell die bij de proef is gehanteerd kan wel op andere computers worden gebruikt, mits deze computers vanzelfsprekend aan bepaalde minimumeisen voldoen. De computers die door Philips bij de proef zijn gehanteerd, kunnen overigens weer wel voor andere doeleinden worden gebruikt.

Voor het waarborgen van voldoende geheime, veilige en betrouwbare verkiezingen bij de uitvoeringsvorm die bij de proef is gehanteerd, dient volgens informatie van TNO een aantal aangepaste en aanvullende technische eisen gesteld te worden. Zo mag voor de geheimhouding geen naam of volgnummer van de kiezer op de magneetkaarten worden vastgelegd, noch worden afgeleid van de personal computer of de magneetkaartlezer. De technische eisen zullen zich concentreren op de magneetkaartlezer in de elektronische stembus en op de specifieke programmatuur voor de personal computer, in het bijzonder voor de magneetkaartcodering. De magneetkaartlezer in de elektronische stembus dient de op de magneetkaart vastgelegde stem per kiezer te valideren, zodat een onbetrouwbare magneetkaart of een onbetrouwbaar vastgelegde stem op deze kaart direct kan worden gesignaleerd en de betreffende kiezer zijn stem opnieuw kan uit

brengen. Daardoor behoeven geen bijzondere eisen gesteld te worden aan de magneetkaarten zelf, de personal computers en extra hardware voor bijvoorbeeld een leespen, al zal vanzelfsprekend wel aan bepaalde minimeisen voldaan moeten zijn.

Indien gemeenten bij de verkiezingen reeds voor andere doeleinden in gebruik zijnde beeldschermen wensen te hanteren, dan zal hiervan wel een typekeuring moeten plaatsvinden. In paragraaf 4.5. is reeds ter sprake gekomen dat het functioneren van de elektronische lichtpen onder meer afhankelijk is van de technische realisatie van het beeldscherm. Duidelijk is dat alleen die beeldschermen gehanteerd kunnen worden, waarbij de elektronische pen goed functioneert. Hiernaast zullen in verband met de geheimhouding eisen aan het beeldscherm gesteld moeten worden. Zonder technische voorzorgsmaatregelen is tot op een afstand van enkele honderden meters het draadloos ontvangen van de beeldinhoud goed mogelijk. Hiermee kan het uitbrengen van de stem goed worden gevolgd. Ook op grond hiervan zal er een typekeuring van de beeldschermen nodig zijn. Overigens zal vanzelfsprekend een dergelijke typekeuring ook noodzakelijk zijn indien de beeldschermen door de gemeenten niet voor andere doeleinden bestemd zijn of gebruikt worden.

Voordat personal computers die ook voor andere doeleinden gebruikt worden, daadwerkelijk bij de verkiezingen gebruikt mogen worden, zal wel gecontroleerd moeten worden of de software ook daadwerkelijk op de personal computers gebruikt kan worden en of er anderszins belemmeringen bestaan om de personal computer bij de verkiezingen te gebruiken. Ook de traditionele stemmachines dienen thans echter voorafgaande aan de dag van de stemming gecontroleerd te worden. Naast een controle voorafgaande aan de dag van de stemming, zullen er op de dag van de stemming reserve-exemplaren van personal computers beschikbaar moeten zijn voor het geval personal computers uitvallen. Dit geldt echter eveneens voor de traditionele stemmachine.

Voor de uitvoeringsvorm die bij de proef is gehanteerd, kan derhalve als voordeel worden genoemd dat de personal computers door de gemeenten in technisch opzicht voor meerdere doeleinden kunnen worden gebruikt. Beeldschermen van een goedgekeurd type die reeds bij de gemeenten voor andere doeleinden in gebruik zijn zullen eveneens bij de verkiezingen gebruikt kunnen worden. Bedacht dient wel te worden dat bij de uitvoeringsvorm die bij de proef is gehanteerd naast twee personal computers en twee beeldschermen per stembureau (voor de kiezer en voor de voorzitter van het stembureau), door gemeenten per stembureau een elektronische stembus met een magneetkaartlezer, een magneetkaartlezer voor de voorzitter van het stembureau en per stemconfiguratie eveneens een magneetkaartlezer, de benodigde software en een elektronische lichtpen dient te worden aangeschaft. Volgens informatie van Alcatel Bell

zal, indien één stemconfiguratie per stembureau wordt opgesteld en door de gemeenten gebruik wordt gemaakt van reeds in gebruik zijnde personal computers en beeldschermen, de prijs per stembureau uitkomen op ongeveer f. 4000,- per stembureau. Deze prijs is aanmerkelijk lager dan de prijs voor de traditionele stemmachine. Voorts zullen de extra kosten per stembureau aanzienlijk lager zijn dan bij de traditionele stemmachine indien gemeenten in het stembureau één extra stemconfiguratie wensen op te stellen en hiervoor gebruik maken van een reeds voor andere doeleinden in gebruik zijnde personal computers.

Bij mogelijke andere uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen waarbij van personal computers gebruik wordt gemaakt, zal bezien moeten worden of de personal computers ook voor andere doeleinden gebruikt kunnen worden. Bij een uitvoeringsvorm waarbij de stemmen intern worden geteld en in het geheugen of op een diskette van de computer worden opgeslagen, is het volgens informatie van TNO niet haalbaar dat bij de gemeenten reeds voor andere doeleinden in gebruik zijnde personal computers bij de verkiezingen worden ingezet als stemcomputer. Bij een interne telling van de stemmen in het geheugen van de personal computer, zullen de eisen ten aanzien van de personal computers aanzienlijk stringenter zijn dan bij een systeem waarbij de stem op een externe informatiedrager wordt vastgelegd. Aangezien er vele verschillende configuraties van computers mogelijk zijn, zal bij een uitvoeringsvorm waarbij de stemmen intern in het geheugen van de computer worden geteld, iedere configuratie voorafgaande aan de dag van de stemming afzonderlijk getest moeten worden. Voorkomen zal bijvoorbeeld moeten worden dat er verborgen software op de computer zit, waardoor er een fout kan optreden. Een afzonderlijke toetsing van iedere configuratie of het alleen toelaten van bepaalde configuraties is naar het oordeel van TNO financieel noch uit overwegingen van beheersbaarheid niet reëel.

-overzichtelijkheid

Naast de capaciteit van het stempaneel en de hoge aanschaffingskosten van de traditionele stemmachine noemt de minister in haar brief van 17 augustus 1994 als nadelen van de traditionele stemmachine de onoverzichtelijkheid die een overzicht van alle kandidatenlijsten met zich meebrengt en de grootte van de stempanelen. De Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken is in haar brief van 21 maart 1994 van mening dat bij elektronisch gefaseerd stemmen de handelingen die de kiezer moet verrichten om zijn stem uit te brengen veel overzichtelijker zijn. Van belang is hier in de eerste plaats het oordeel van de kiezer over de overzichtelijkheid van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen. Uit de resultaten van de proef (zie paragraaf 4.4.) kwam naar voren dat in Helmond, waar met stemmachines wordt gestemd, iets meer dan de helft van de kiezers (55%) de methode van elektronisch gefaseerd stemmen overzichtelijker vond dan

de traditionele stemmachines, terwijl iets minder dan de helft van de kiezers (44%) de methode van elektronisch gefaseerd stemmen niet overzichtelijker vond. Voor wat betreft de overzichtelijkheid van de methode blijkt er bij de kiezers in het algemeen beschouwd derhalve een lichte voorkeur te bestaan voor de methode van elektronisch gefaseerd stemmen.

Ook de commissie is van oordeel dat de methode van elektronisch gefaseerd stemmen overzichtelijker is dan de traditionele methoden van stemmen. Bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1994 werd de kiezer bij de traditionele methoden van stemmen geconfronteerd met een stempaneel of een stembiljet met daarop bijna 1000 kandidaten vermeld. De commissie gaat er vanuit dat het merendeel van de kiezers in gedachten eerst op een partij stemt en vervolgens op een kandidaat. Met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen wordt het zoeken naar de kandidaat van zijn keuze voor de kiezer vereenvoudigd. Eerst heeft de kiezer een overzicht met alle partijen voor zich en, na een keuze voor een partij te hebben gemaakt, een overzicht van de kandidaten van de geselecteerde partij.

Het percentage kiezers dat op een bepaalde kandidaat wenst te stemmen, zonder ervan op de hoogte te zijn tot welke partij deze kandidaat behoort, is naar het oordeel van de commissie slechts gering. Voor de kiezer die hiervan niet op de hoogte is, zal een overzicht van alle kandidatenlijsten op papier in het stemhokje uitkomst kunnen bieden. Indien elektronisch gefaseerd stemmen in Nederland wordt toegestaan, dient het naar het oordeel van de commissie dan ook verplicht te worden gesteld dat een dergelijk overzicht naast de stemmachine wordt opgehangen.

-vereenvoudiging van de verkiezingsprocedure

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten ziet in haar brief van 16 december 1993 als voordeel van elektronisch gefaseerd stemmen dat het verkiezingsproces vereenvoudigd wordt. Ten opzichte van het stemmen met stembiljetten zal er bij elektronisch gefaseerd stemmen zeker van een vereenvoudiging sprake zijn. Een groot voordeel is immers dat de uitslag van de verkiezingen zeer snel berekend kan worden. De commissie vraagt zich af of het verkiezingsproces bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen eenvoudiger is dan bij de traditionele stemmachine. In beide gevallen behoeft immers het arbeidsintensieve tellen van de stemmen niet plaats te vinden en kan het berekenen van de uitslag van de verkiezingen plaats vinden door het met behulp van bepaalde apparatuur inlezen van de resultaten van de verschillende stembureaus. Bij de bij de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen werden de gegevens vastgelegd op een diskette, terwijl bij de traditionele stemmachine de gegevens vastgelegd worden op een stemgeheugen. Dat de stemmen automatisch geteld worden is naar het oordeel van de

commissie dan ook inherent aan het stemmen met behulp van stemmachines en kan derhalve niet als een kenmerkend voordeel van elektronisch gefaseerd stemmen worden beschouwd, doch als een algemeen voordeel van elektronisch stemmen ten opzichte van het stemmen met behulp van stemmachines.

Opgemerkt dient wel te worden dat volgens informatie van TNO het vastleggen van de resultaten van de verkiezingen op een diskette met de huidige stand van de techniek ontoelaatbaar is. Diskettes zijn naar het oordeel van TNO zeer onbetrouwbaar in vergelijking met de opslagtechniek die bij de traditionele stemmachines wordt gehanteerd. In België is het in verband met de geringe betrouwbaarheid van de diskettes verplicht om de resultaten op twee diskettes vast te leggen. Voorts worden de magneetkaartjes per stembureau bewaard, zodat, mocht de diskette 'fout' zijn, de mogelijkheid bestaat om de stemmen opnieuw te tellen door deze opnieuw door de magneetkaartlezer van de elektronische stembus te halen. Overigens zijn er echter verschillende vormen van uitneembare geheugens denkbaar die bij elektronische stembusystemen gehanteerd kunnen worden en die in technisch opzicht wel voldoen.

-fraudegevoeligheid

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten stelt in haar brief aan de minister van 16 december 1993 voorts dat het verkiezingsproces door middel van het toepassen van (nieuwe) informatietechnologische ontwikkelingen minder fraudegevoelig wordt. Naar het oordeel van de commissie doelt de Vereniging van Nederlandse Gemeenten er hiermee op dat door het terugbrengen bij het verkiezingsproces van het aantal menselijke handelingen de mogelijkheid om fraude te plegen wordt verkleind. Ook hier geldt dat dit voordeel voor allerlei methodes van elektronisch stemmen zal gelden en derhalve niet specifiek voor elektronisch gefaseerd stemmen. Aangezien bij het gebruik van stembiljetten de telling handmatig geschiedt, zal de fraudegevoeligheid groter zijn dan bij een automatische telling van de stemmen, hetzij via de traditionele stemmachine, hetzij via een methode van elektronisch gefaseerd stemmen. Deze beperktere fraudegevoeligheid door de automatische telling van de stemmen kan naar het oordeel van de commissie derhalve eveneens in zijn algemeenheid als een voordeel van elektronisch stemmen worden gezien ten opzichte van het stemmen met behulp van stembiljetten en niet specifiek als een voordeel van elektronisch gefaseerd stemmen.

Bedacht dient echter te worden dat bij elektronisch stemmen fraude door technische manipulatie in principe zeer goed mogelijk is, tenzij hiertegen o.a. technische maatregelen worden genomen. De kans op technische manipulatie is weliswaar veel kleiner dan de kans op fraude bij een handmatige telling, maar de gevolgen van een technische manipulatie kunnen veel groter zijn. Te denken valt aan manipulatie voorafgaand aan de

stemming bij opslag of voorbereiding bij gemeenten. Ook kan manipulatie plaatsvinden bij de ontwikkeling of fabricage van de benodigde apparatuur of software. Het toepassen van algemeen toegepaste personal computers verhoogt de kans op dergelijke manipulatie, omdat zowel kennis als gereedschappen voor manipulatie algemeen en vrijelijk toegankelijk zijn. Volgens informatie van TNO kunnen echter zodanig maatregelen getroffen worden dat de situatie beheersbaar wordt. De mogelijkheid van technische manipulatie is derhalve slechts in zoverre een nadeel van elektronisch stemmen ten opzichte van het stemmen met behulp van een stembiljet, dat ter voorkoming hiervan voorzieningen getroffen dienen te worden.

-mogelijkheid tot het uitbrengen van een stem in een ander stemlokaal

Het laatste door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten in haar brief van 16 december 1993 genoemde voordeel van elektronisch gefaseerd stemmen is dat het elektronisch gefaseerd stemmen en de toepassing van nieuwe technologieën opkomstbevorderend zou kunnen werken. Hierbij wordt gewezen op de mogelijkheid dat het uitbrengen van een stem in een ander stemlokaal of zelfs in een andere gemeente tot de mogelijkheden zou gaan behoren. In technisch opzicht moet het echter ook thans reeds mogelijk zijn dat in een stembureau naar keuze een stem wordt uitgebracht zonder gebruik te maken van een kiezerspas. Het gaat hier in principe om het automatiseren van het gebruik van het kiezersregister, waarbij bestanden op computers op de verschillende stembureaus via een netwerk (bijvoorbeeld het telefoonnet) aan elkaar zijn gekoppeld. Een dergelijk systeem is vanzelfsprekend ook bruikbaar indien met stembiljetten of met de traditionele stemmachine wordt gestemd.

Het zou nog een stap verder zijn indien iedere kiezer ten behoeve van de stemming een specifiek identificatiemiddel (pincode, magneetkaartje o.i.d.) ontvangt, waarbij na het uitbrengen van de stem door een kiezer in het stemlokaal met behulp van het identificatiemiddel het opnieuw uitbrengen van een stem door dezelfde kiezer automatisch wordt geblokkeerd. Ook dit moet echter bij de traditionele stemmachines in principe mogelijk zijn en staat eveneens los van de invoering van elektronisch gefaseerd stemmen. De traditionele stemmachine is reeds zo ingericht dat met een modem gewerkt kan worden. De commissie ziet dan ook niet als een specifiek voordeel van elektronisch gefaseerd stemmen dat de opkomst bevorderd zou kunnen worden doordat het stemmen in een ander stemlokaal tot de mogelijkheden gaat behoren.

-gebruik voor meer dan één stemming mogelijk

Op grond van artikel J 6 van de Kieswet is het mogelijk dat tegelijk met de stemming voor een in de Kieswet geregelde verkiezing een andere door de gemeenteraad uitgeschreven stemming plaatsvindt. Uit artikel J 10 van het Kiesbesluit kan worden

afgeleid dat stemmachines thans niet voor meer dan één stemming gebruikt mogen worden. Bij de keuring van de traditionele stemmachines wordt dan ook niet bekeken of de stemmachine geschikt is voor twee stemmingen.

Bij een combinatie van stemmingen zal op grond van de huidige regelgeving en omstandigheden gedacht moeten worden aan een combinatie van een in de Kieswet geregelde verkiezing en een referendum of een combinatie van een gemeenteraadsverkiezing en een deelgemeenteraadsverkiezing of een verkiezing voor een wijks- of dorpsraad. In het gebruik van de thans gehanteerde stemmachine voor een in de Kieswet geregelde verkiezing en een referendum ziet de commissie voor wat betreft de omvang van het stempaneel op het eerste gezicht geen bezwaar. Bij een combinatie van Tweede-Kamerverkiezingen of provinciale-statenverkiezingen met een referendum op gemeentelijk niveau is de groep van kiesgerechtigden echter niet gelijk. Zou dan voor beide stemmingen gebruik worden gemaakt van één traditionele stemmachine, dan zal voorkomen moeten worden dat de persoon die alleen kiesgerechtigd is voor het referendum, niet tevens op hetzelfde stempaneel een stem uitbrengt voor de Tweede Kamer. Dit vergt een aanzienlijk toezicht door de stembureauleden. De commissie voorziet op dit punt problemen.

Bij een combinatie van een gemeenteraadsverkiezing en een deelgemeenteraadsverkiezing zal de omvang van het stempaneel naar het oordeel van de commissie problemen kunnen opleveren, zodat het naar het oordeel van de commissie niet wenselijk is het gebruik van de traditionele stemmachine voor meer dan één verkiezing tegelijk mogelijk te maken. Voor het ministerie van Binnenlandse Zaken in België was het feit dat het stempaneel van de traditionele stemmachine een combinatie van verkiezingen niet toeliet overigens een argument om niet voor deze methode te kiezen.

TNO heeft desgevraagd meegedeeld dat het in technische opzicht mogelijk moet zijn dat de methode van elektronisch gefaseerd stemmen voor twee stemmingen tegelijk wordt gebruikt. Bezien zal wel moeten worden of bij het gebruik voor twee stemmingen tegelijk de gebruikersvriendelijkheid niet in gevaar komt. Hierbij zal onder meer onderzocht moeten worden of er bij gebruik voor twee stemmingen geen verwarring bij de kiezers ontstaat. In België is bij de verkiezingen voor de gemeenteraden en de provinciale staten op 9 oktober 1994 de bij de proef gehanteerde uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen reeds voor twee stemmingen tegelijk gebruikt. Bij deze verkiezingen was er volgens informatie van het Belgische ministerie van Binnenlandse Zaken wel verwarring ontstaan bij de kiezers. Dit lag echter met name aan de volgorde van stemmingen. Op 21 mei 1995 is in België de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen zelfs voor drie stemmingen tegelijk gebruikt, te weten voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers, de Senaat en de regionale raden.

Naar het oordeel van de commissie zal het qua gebruikersvriendelijkheid wel mogelijk zijn dat de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen voor twee stemmingen tegelijk wordt gebruikt. De commissie voorziet op dit punt, mits de kiezer duidelijke informatie ontvangt over de te verrichten handelingen, geen problemen.

Voor wat betreft de situatie dat de groep van kiesgerechtigden voor de twee stemmingen niet gelijk zijn, bieden de in de proef betrokken uitvoeringsvormen van Philips en Alcatell de mogelijkheid dat bij een combinatie van verkiezingen waarvoor niet dezelfde vereisten voor kiesgerechtigheid gelden, de magneetkaartjes door de voorzitter verschillend worden gevalideerd. Het ene magneetkaartje zal dan in de computer toegang tot beide stemmingen geven, terwijl het andere kaartje slechts toegang geeft tot één van beide stemmingen. De stemmen kunnen dan door elkaar op dezelfde machine worden uitgebracht. Bij andere uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen zal nog nader bezien moeten worden of deze voor meer stemmingen tegelijk gebruikt kunnen worden.

-vastleggen van stem op externe informatiedrager

Voor het Belgische ministerie van Binnenlandse Zaken was een argument om voor de uitvoeringsvorm van Philips te kiezen het feit dat bij deze uitvoeringsvorm de stemmen op een externe informatiedrager, te weten de magneetkaartjes, werden vastgelegd. Het voordeel zou hierin liggen dat bij een storing van de machine de stemmen opnieuw geteld kunnen worden door de magneetkaartjes opnieuw in de elektronische stembus te stoppen.

Het vastleggen van de stem op een externe informatiedrager is op zich geen kenmerk van elektronisch gefaseerd stemmen. Denkbaar is immers dat bij elektronisch gefaseerd stemmen niet met magneetkaartjes wordt gestemd, maar dat de stemmen intern in het geheugen van de computer worden geteld. Omgekeerd is eveneens denkbaar dat er een stemmachine met een stempaneel wordt ontwikkeld waarbij eveneens van een magneetkaart gebruikt wordt gemaakt.

TNO heeft de commissie desgevraagd meegedeeld dat er geen bijzondere (technische) belemmeringen bestaan tegen het gebruik van een magneetkaart, mits op het moment dat de kiezer nog in het stemlokaal aanwezig is, gesignaleerd kan worden of de magneetkaart betrouwbaar is dan wel of de stem betrouwbaar op de magneetkaart is vastgelegd. Bij de bij de proef betrokken uitvoeringsvorm zal het magneetkaartje niet door de magneetkaartlezer in de elektronische stembus geaccepteerd worden indien één van deze situaties zich voordoet, zodat de kiezer vervolgens in de gelegenheid kan worden gesteld

om met een nieuw magneetkaartje opnieuw zijn stem uit te brengen. Overigens zal bij de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen ook reeds de magneetkaartlezer van de voorzitter van het stembureau bij het valideren van het magneetkaartje signaleren of het magneetkaartje 'fout' is of niet.

Bij een stemsysteem waarbij van een externe informatiedrager gebruikt wordt gemaakt zal er wel sprake zijn van een verschuiving van eisen ten opzichte van de traditionele stemmachine waarbij niet van een externe informatiedrager gebruik wordt gemaakt. De eisen zullen volgens informatie van TNO overigens niet eenvoudiger zijn dan de eisen ten aanzien van de stemmachines waarbij de stemmen intern in het geheugen worden geteld. Zoals hiervoor reeds gesteld zullen bij de uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen die in de proef is gehanteerd in de eerste plaats stringente eisen gesteld moeten worden aan de magneetkaartlezer in de elektronische stembus. De magneetkaartlezer zal immers moeten signaleren of de magneetkaart onbetrouwbaar is dan wel of de stem onbetrouwbaar is vastgelegd. Voorts zal er de garantie moeten zijn dat de externe informatiedrager de juiste informatie bevat. Er zullen derhalve stringente eisen gesteld worden aan de specifieke programmatuur voor de computer, in het bijzonder voor de magneetkaartcodering. Volgens informatie van TNO is het echter goed mogelijk met de configuratie en afhandeling zoals deze in de proef zijn voorgesteld een voldoende geheime, veilige en betrouwbare verkiezing uit te voeren. Tevens zal de informatie (=de stem) op meerdere plaatsen op het magneetkaartje vastgelegd moeten worden. Aangezien er zowel voor een telling van de stemmen in het interne geheugen van de computer als voor het vastleggen van de stem op een externe informatiedrager zodanige technische eisen gesteld kunnen worden dat het systeem in technisch opzicht goed functioneert, kan er vanuit technisch oogpunt geen voorkeur bestaan voor het intern tellen van de stemmen in de stemmachine, danwel het vastleggen van de informatie op een externe informatiedrager.

Een ander argument voor de Belgische overheid om voor het systeem van elektronisch gefaseerd stemmen van Philips te kiezen was dat het systeem het stemmen met behulp van het potlood (=elektronische lichtpen) en het stembiljet (=magneetkaartje) dicht benaderde. De commissie ziet er echter geen voordeel in dat bij een elektronisch systeem van stemmen, het stemmen door middel van stembiljetten zoveel mogelijk wordt nagebootst.

Als voordeel van het gebruik van het magneetkaartje bij de uitvoeringsvorm die bij de proef is gehanteerd, kan wel genoemd worden dat het gebruik hiervan kan voorkomen dat de kiezer meer dan één stem uitbrengt zonder dat verdere maatregelen getroffen moeten worden. Bij de huidige stemmachines dient de machine door een stembureau lid

steeds voor de volgende kiezer vrij te worden gegeven voor gebruik. Ter voorkoming dat de machine twee keer voor dezelfde kiezer wordt vrijgegeven wordt thans met volgnummertjes gewerkt die door het ene stembureaulid worden verstrekt en die door het stembureaulid dat de machine vrijgeeft weer dienen te worden ingenomen. Bij het gebruik van een externe informatiedrager behoeft de stemmachine niet per kiezer vrijgegeven te worden en is het uitreiken van volgnummers niet nodig.

Een ander voordeel van het gebruik van een magneetkaartje is dat bij een combinatie van stemmingen de voorzitter van het stembureau kan selecteren voor welke stemmingen een magneetkaartje ten behoeve van een bepaalde kiezer gevalideerd dient te worden. Dit kan uitkomst bieden in een situatie waarin de kiesgerechtigden voor de beide stemmingen niet gelijk zijn.

Als nadeel van het gebruik van een externe informatiedrager ziet de commissie dat de kiezer hierdoor extra handelingen dient te verrichten. De belangrijkste reden die bij de proef werd genoemd waarom de nieuwe methode niet overzichtelijker is dan de traditionele methode was dat bij de nieuwe methode meerdere handelingen verricht moesten worden. Het aantal handelingen kan alleen beperkt worden door niet met een externe informatiedrager te werken. Een ander nadeel van het gebruik van de magneetkaart is dat bij de proef op 8 maart 1995 is gebleken dat de magneetkaart aanleiding kan geven tot vragen. Alhoewel een meerderheid van de kiezers het gebruik van de magneetkaart achteraf als (zeer) gemakkelijk bestempelt, blijkt toch dat 1 op de 12 kiezers bij het uitbrengen van de stem volgens de methode van elektronisch gefaseerd stemmen nadere informatie heeft gevraagd over het gebruik van de magneetkaart. Aannemelijk is dat de vragen betrekking hadden op de wijze waarop het magneetkaartje in de magneetkaartlezer bij/van de stemcomputer of in de magneetkaartlezer van de elektronische stembus gestopt diende te worden gestopt. Volgens informatie van TNO kan hiervoor overigens een oplossing gevonden worden door een magneetkaartlezer met twee leeskoppen te hanteren. Dit zal vanzelfsprekend wel de prijs van de magneetkaartlezer beïnvloeden.

Hoofdstuk 7. Conclusie

De methode van elektronisch gefaseerd stemmen heeft in zijn algemeenheid geen noemenswaardige gevolgen voor het stemgedrag van de kiezer. Tevens kan de kiezer over het algemeen goed met de methode omgaan. Er zijn wel kiezers die problemen met de methode hebben, maar deze problemen zijn niet van dien aard en dien omvang, dat de methode op grond hiervan niet aanvaardbaar is voor het gebruik bij de verkiezingen.

Een belangrijk voordeel van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen is dat het aantal aan de verkiezingen deelnemende partijen niet tot capaciteitsproblemen aanleiding geeft. Tevens is het een voordeel dat de methode overzichtelijk is voor de kiezer. De kiezer wordt niet geconfronteerd met een totaaloverzicht van alle kandidatenlijsten, waardoor het zoeken naar de kandidaat van keuze wordt vereenvoudigd.

Een ander voordeel van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen is, dat er uitvoeringsvormen denkbaar zijn waarbij personal computers worden gehanteerd die door de gemeenten ook voor andere doeleinden gebruikt kunnen worden, hetgeen kostenbesparend zal kunnen zijn. Voorts is het een voordeel van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen dat er uitvoeringsvormen gehanteerd kunnen worden die voor twee of meer stemmingen tegelijk gebruikt kunnen worden.

Er zijn geen specifieke nadelen verbonden aan de methode van elektronisch gefaseerd.

Gelet op het voorgaande moet de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in zijn algemeenheid aanvaardbaar worden geacht voor het gebruik bij de verkiezingen van algemeen vertegenwoordigende organen. Er bestaat dan ook geen bezwaar om de huidige beletsels in de regelgeving voor het gebruik van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen bij de verkiezingen weg te nemen. Op grond hiervan stelt de commissie de Kiesraad voor om de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken te adviseren om het Kiesbesluit zodanig te wijzigen dat de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in beginsel mogelijk wordt voor het gebruik bij de verkiezingen. Aangezien meerdere uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen denkbaar zijn, beveelt de commissie aan in het Kiesbesluit slechts globale eisen op te nemen waaraan deze uitvoeringsvormen dienen te voldoen.

Hoofdstuk 8. Samenvatting

De Kiesraad heeft op verzoek van de voormalige minister van Binnenlandse Zaken mevrouw De Graaff-Nauta de commissie elektronisch gefaseerd stemmen gevormd die een onderzoek heeft verricht naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen. Zowel de Vereniging van Nederlandse Gemeenten als de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken hadden de methode van elektronisch gefaseerd stemmen bepleit. Aanleiding hiertoe was het feit dat bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1994 de stempanelen van het oude in 1979 goedgekeurde type stemmachine niet toereikend waren om alle ingediende kandidatenlijsten te vermelden.

Onder elektronisch gefaseerd stemmen is door de commissie bij het onderzoek verstaan een elektronisch systeem van stemmen waarbij de kiezer in twee fasen zijn stem uitbrengt. De kiezer dient hierbij eerst uit een overzicht van alle aan de verkiezingen deelnemende politieke partijen een keuze te maken voor een politieke partij. Vervolgens dient de kiezer uit de kandidatenlijsten van de gekozen partij een keuze voor een kandidaat van die partij te maken.

Uitgangspunt voor de commissie bij het onderzoek naar de voor- en nadelen van elektronisch gefaseerd stemmen was dat onderzocht diende te worden of de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in zijn algemeenheid aanvaardbaar zou zijn voor het gebruik bij de verkiezingen, zodat elektronisch gefaseerd stemmen in de regelgeving op het terrein van het kiesrecht mogelijk gemaakt zou moeten worden. Het belangrijkste punt voor de commissie bij een afweging van de voor- en nadelen van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen was of de kiezer goed met de methode om kon gaan. Het onderzoek heeft zich dan ook in de eerste plaats gericht zowel op de mogelijke invloed van de nieuwe methode op het stemgedrag van de kiezer als op de gebruikersvriendelijkheid van de methode. Om deze aspecten te kunnen onderzoeken heeft de commissie een proef met elektronisch gefaseerd stemmen gehouden bij de provinciale statenverkiezingen van 8 maart 1995. Aangezien de methode van elektronisch gefaseerd stemmen zich in uiteenlopende vormen kan voordoen heeft de commissie geen onderzoek verricht naar de technische betrouwbaarheid van elektronisch gefaseerd stemmen. Wel is TNO over bepaalde technische aspecten van elektronisch stemmen in zijn algemeenheid en van elektronisch gefaseerd stemmen in het bijzonder geraadpleegd.

Bij de proef op 8 maart 1995 zijn twee vrijwel identieke systemen van elektronisch gefaseerd stemmen gebruikt die thans reeds in België bij de verkiezingen worden gehanteerd. Bij dit systeem van stemmen wordt gebruik gemaakt van personal computers,

magneetkaartjes, een elektronisch lichtpen en een elektronische stembus. Door het magneetkaartje in de computer te stoppen wordt de kiezer in de gelegenheid gesteld om met behulp van de elektronische lichtpen een stem uit te brengen. Met deze lichtpen dient eerst de partij en vervolgens de kandidaat van keuze op het scherm te worden aangestipt. Na het bevestigen van de stem, wordt de stem op het magneetkaartje vastgelegd en niet intern in de computer geteld. De kiezer dient dit magneetkaartje vervolgens in een elektronische stembus te stoppen. De stem wordt geteld op het moment dat het magneetkaartje in de stembus wordt gestopt.

De proef op 8 maart 1995 heeft plaatsgevonden in de gemeente Helmond, waar reeds enige jaren met de traditionele stemmachine wordt gestemd, en in de gemeente Ede, waar met stembiljetten wordt gestemd. Het onderzoeksbureau Intomart heeft de proef begeleid. De proef bestond hieruit dat de kiezer na het uitbrengen van zijn officiële stem nogmaals een stem diende uit te brengen volgens de traditionele methode van stemmen (stembiljet/stemmachine). Vervolgens diende de kiezer een stem uit te brengen via de methode van elektronisch gefaseerd stemmen. Na het uitbrengen van de stemmen diende de kiezer een vragenlijst in te vullen zodat het oordeel van de kiezer over de methode van elektronisch gefaseerd stemmen kon worden vernomen.

Uit de resultaten van de proef kan worden afgeleid dat de afwijking van het stemgedrag bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen ten opzichte van de traditionele methoden verwaarloosbaar is. Gebleken is dat 2% van de kiezers bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen op een andere partij heeft gestemd dan bij de traditionele methode en dat 8% van de kiezers die wel op dezelfde partij heeft gestemd niet op dezelfde kandidaat heeft gestemd. Uit de ingevulde vragenlijsten kwam echter naar voren dat een groot deel van de afwijking in het stemgedrag veroorzaakt is doordat het merendeel van de kiezers die achteraf denkt op een andere partij en/of andere kandidaat te hebben gestemd dit bewust gedaan heeft. Gelet hierop leidt de methode van elektronisch gefaseerd stemmen slechts tot een geringe afwijking in het stemgedrag ten opzichte van de traditionele methode van stemmen.

Ten aanzien van de gebruikersvriendelijkheid van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen komt uit de resultaten van de proef naar voren dat het merendeel van de kiezers over het algemeen goed met de methode kan omgaan. Gebleken is dat er wel kiezers zijn die enige problemen hebben met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen, maar dat de geconstateerde problemen en de omvang hiervan niet van dien aard zijn dat de methode op grond hiervan niet aanvaardbaar is voor het gebruik bij de verkiezingen. Drie op de vier kiezers vinden het omgaan met de methode (zeer) gemakkelijk, terwijl eveneens de afzonderlijke handelingen die de kiezer bij de methode dient te verrichten

over het algemeen als (zeer) makkelijk worden beoordeeld. Zaken omtrent het beeldscherm, zoals leesbaarheid en de overzichtelijkheid van het scherm, worden door de kiezers over het algemeen eveneens als (zeer) goed ervaren. Daarentegen ervaart echter 7% van de kiezers de methode van elektronisch stemmen als (zeer) moeilijk. Met name ouderen en lager opgeleiden bleken moeite te hebben met de methode van elektronisch gefaseerd stemmen.

Qua gebruikersvriendelijkheid komt uit de proef naar voren dat de gehanteerde uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen en de traditionele stemmachine elkaar niet veel ontlopen, terwijl er ten opzichte van de stembiljetten qua gebruikersvriendelijkheid een lichte voorkeur bij de kiezer blijkt te bestaan voor de gehanteerde uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen. De benodigde tijd voor het uitbrengen van de stem bij de gehanteerde uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen is niet significant langer dan bij de traditionele methoden.

De kiezer blijkt het bij de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen met name moeilijk te vinden dat er meer handelingen (magneetkaart in stemmachine steken, met elektronisch pen achtereenvolgens partij aanstippen, kandidaat aanstippen en stem bevestigen, de magneetkaart uit de stemmachine halen en de magneetkaart in de elektronische stembus stoppen) verricht moeten worden. Het aantal handelingen zou alleen beperkt kunnen worden door niet langer gebruik te maken van de magneetkaart. Aan het gebruik van de magneetkaart zijn echter ook voordelen verbonden.

Voorts gaf het gebruik van de elektronisch lichtpen aanleiding tot veel vragen. Alhoewel het merendeel van de kiezers de elektronische pen als gemakkelijk hanteerbaar bestempelt, blijkt dat 1 op de 4 kiezers nadere informatie of hulp heeft gevraagd aan de enquêteurs over het gebruik hiervan. Ten aanzien van het gebruik van de elektronische pen heeft de commissie overwogen dat deze bij de proef tot veel vragen van de kiezers aanleiding heeft gegeven. Aangezien volgens informatie van TNO bij een juiste technische realisatie goed met een elektronisch lichtpen valt te werken, hetgeen ook bij gebruik voor andere doeleinden is bewezen, en het merendeel van de kiezers de lichtpen als gemakkelijk hanteerbaar bestempelt is de commissie echter van oordeel dat de lichtpen bruikbaar is bij elektronische stemsystemen.

Nadat voor de commissie vast was komen te staan dat de methode van elektronisch gefaseerd stemmen vanuit het oogpunt van het stemgedrag van de kiezer en de gebruikersvriendelijkheid van de methode aanvaardbaar was voor het gebruik bij de verkiezingen, heeft de commissie de (overige) voor- en nadelen van elektronisch

gefaseerd stemmen op een rij gezet om te onderzoeken of de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in zijn algemeenheid aanvaardbaar was voor het gebruik bij de verkiezingen.

Als belangrijk voordeel van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in het algemeen ten opzichte van de traditionele stemmachine kan worden genoemd dat het aantal aan de verkiezingen deelnemende partijen niet tot capaciteitsproblemen aanleiding geeft, aangezien de kiezer op de stemmachine geen totaaloverzicht krijgt van alle kandidatenlijsten, maar eerst een overzicht van alle deelnemende partijen en vervolgens de kandidatenlijst van de geselecteerde partij. Een ander voordeel is dat de methode van elektronisch gefaseerd stemmen overzichtelijker is dan de traditionele methoden van stemmen. De kiezer wordt niet geconfronteerd met een totaaloverzicht van alle kandidatenlijsten, waardoor het zoeken naar de kandidaat van keuze wordt vereenvoudigd.

Aangezien er verschillende uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen denkbaar zijn, valt er geen kostenvergelijking te maken tussen de traditionele methode en de methode van elektronisch gefaseerd stemmen. Bij een kostenvergelijking tussen de in de proef betrokken uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen en de traditionele stemmachine blijkt echter dat de kosten per stembureau elkaar niet veel ontlopen. Als voordeel van de bij de proef gehanteerde uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen kan echter genoemd worden dat de personal computers die hierbij worden gehanteerd door de gemeenten ook voor andere doeleinden worden gebruikt. Indien bij de verkiezingen daadwerkelijk gebruik wordt gemaakt van reeds voor andere doeleinden in gebruik zijnde personal computers en beeldschermen, zal een kostenvergelijking met de traditionele stemmachine in het voordeel van de uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen uitvallen. Een voordeel van de bij de proef gehanteerde uitvoeringsvorm van elektronisch gefaseerd stemmen is naar het oordeel van de commissie voorts dat het systeem voor meer dan één stemming kan worden gebruikt, ook indien de kiesgerechtigden voor beide stemmingen niet gelijk zijn.

Met betrekking tot het gebruik van de magneetkaart heeft de commissie overwogen dat er volgens informatie van TNO voldoende technische waarborgen getroffen kunnen worden dat zowel een systeem waarin van een externe informatiedrager gebruik wordt gemaakt als een systeem waarbij de stemmen intern in het geheugen worden geteld in technisch opzicht goed functioneert. Vanuit technisch oogpunt kan er dan ook geen voorkeur worden uitgesproken voor één van beide systemen. Een voordeel van het gebruik van de magneetkaart is dat zonder verdere voorwaarden voorkomen kan worden dat de kiezer meer dan één stem uitbrengt. Een ander voordeel van het gebruik van de

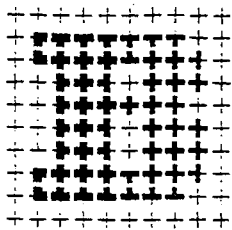
magneetkaart bij de uitvoeringsvorm die bij de proef is gehanteerd, is dat bij een combinatie van stemmingen waarbij de kiesgerechtigden niet gelijk zijn de magneetkaartjes zodanig gevalideerd kunnen worden dat het ene magneetkaartje in de stemcomputer toegang geeft tot de ene stemming, terwijl het andere magneetkaartje toegang tot beide stemmingen geeft. Een nadeel is echter dat de kiezer bij het gebruik van de magneetkaart extra handelingen dient te verrichten en dat het gebruik van de magneetkaart aanleiding geeft tot vragen van de kiezers. Een technische oplossing hiervoor is echter mogelijk.

Ten opzichte van het stemmen met behulp van stembiljetten heeft het elektronisch gefaseerd stemmen net als de traditionele stemmachine het voordeel dat de stemmen automatisch geteld kunnen worden. Een ander voordeel ten opzichte van het stemmen met behulp van stembiljetten is dat bij elektronisch gefaseerd stemmen door het terugdringen van het aantal menselijke handelingen het verkiezingsproces vanuit dat oogpunt minder fraudegevoelig wordt. Ook dit voordeel geldt echter voor elektronisch stemmen in zijn algemeenheid. Bij elektronisch stemmen bestaat bovendien in beginsel de mogelijkheid tot technische manipulatie voorafgaande aan de stemming, tenzij o.a. technische maatregelen getroffen worden waarmee de situatie beheersbaar kan worden.

Al met al komt de commissie tot de conclusie dat de methode van elektronisch gefaseerd stemmen in zijn algemeenheid aanvaardbaar moet worden geacht voor het gebruik bij de verkiezingen van algemeen vertegenwoordigende organen. Er bestaat dan ook naar het oordeel van de commissie geen bezwaar om de huidige beletsels in de regelgeving tegen de methode van elektronisch stemmen weg te nemen. Op grond hiervan stelt de commissie aan de Kiesraad voor om de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken te adviseren om het Kiesbesluit zodanig aan te passen dat het gebruik van de methode van elektronisch stemmen bij de verkiezingen wordt toegestaan. Aangezien meerdere uitvoeringsvormen van elektronisch gefaseerd stemmen denkbaar zijn, beveelt de commissie aan in het Kiesbesluit slechts globale eisen op te nemen waaraan deze uitvoeringsvormen dienen te voldoen.

BIJLAGE 1

31072006

BINNENLANDSE ZAKEN
INGEKOMEN
17 AUG. 1994
Afdeling: KR
Agenda: KR.g4/316
R. P. EL NA

Aan

De Kiesraad
Postbus 20011
2500 EA 's Gravenhage

Bijlagen	Uw kenmerk	Ons kenmerk	Datum
Div.		CW94/U863	17 augustus 1994
Inlichtingen bij		Doorkiesnummer	
mevr. E.B. Pronk		070-3026828	
Onderwerp		Departementsonderdeel	
Adviesaanvragen over diverse onderwerpen		Stafafdeling Constitutionele Zaken en Wetgeving	

Geachte Raad,

Mede naar aanleiding van de laatste Gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen breng ik hierbij een viertal onderwerpen onder uw aandacht met het verzoek om mij hierover advies uit te brengen. Het betreft een alternatief voor de huidige manier van stemmen via stemmachines, te weten het zogenaamde elektronisch getrapt stemmen, de thans in de Kieswet opgenomen voorzieningen om lichtvaardige kandidaatstelling tegen te gaan, de spreiding van de gemeenteraadsverkiezingen en de openingstijden van de stembureaus. Gezien het feit dat de onderwerpen los van elkaar staan kunt u, indien u dat wenst, afzonderlijk over de verschillende onderwerpen advies uitbrengen.

1. Elektronisch getrapt stemmen

Bij de huidige stemmachines krijgt de kiezer alvorens zijn stem uit te brengen een totaaloverzicht te zien van de kandidatenlijsten van alle aan de verkiezing deelnemende partijen. Als nadelen van dit systeem zijn te noemen de onoverzichtelijkheid die dit totaaloverzicht met zich meebrengt, de grootte van de stempanelen en het feit dat de huidige stemmachines duur in de aanschaf zijn. Een ander nadeel is dat er geen garantie bestaat dat in de toekomst de stempanelen van zelfs het nieuwste type stemmachine groot genoeg zijn om alle kandidatenlijsten daarop te vermelden. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 3 mei jl. hebben we moeten constateren dat de stempanelen van het oude in 1979 goedgekeurde type stemmachine niet toereikend waren om alle ingediende kandidatenlijsten op te nemen. Als noodoplossing heb ik toen voor eenmalig gebruik bij deze verkiezingen goedkeuring verleend om twee stemmachines aan elkaar te koppelen, zodat een voldoende groot stempaneel kon worden gecreëerd.

31072006

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken hebben bij brief van 16 december 1993 respectievelijk 21 maart 1994 verzocht om een onderzoek in te stellen naar een alternatief voor het huidige systeem van stemmen via stemmachines, te weten het systeem van elektronisch 'getrapt stemmen'. Het systeem van elektronisch getrapt stemmen houdt in dat de kiezer eerst alleen de namen van de partijen krijgt te zien. Na een keuze voor een bepaalde partij komt slechts de kandidatenlijst van de aldus gekozen partij 'in beeld'. Vervolgens kiest de kiezer voor een kandidaat van die partij. De kiezer krijgt derhalve geen totaaloverzicht van alle kandidatenlijsten te zien. In België is bij de laatste verkiezingen voor het Europees Parlement in een aantal steden met een systeem van elektronisch getrapt stemmen gewerkt.

Bij de beantwoording van kamervragen van mevrouw Scheltema-de Nie over het gebruik van stemmachines heb ik de Tweede Kamer toegezegd naar de voor- en nadelen van het elektronisch getrapt stemmen een onderzoek te laten instellen (Handelingen II, 1993/1994, Aangangsel p. 837, nr. 412). Onder verwijzing naar het in België gehanteerde systeem van getrapt stemmen heeft de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken bij brief van 28 juni 1994 bij mij er nogmaals op aangedrongen om een onderzoek in te stellen naar de voor- en nadelen van het elektronisch getrapt stemmen.

Het bovenstaande in beschouwing nemend, verzoek ik u om onder uw auspiciën een commissie in te stellen die de voor- en nadelen van het elektronisch getrapt stemmen onderzoekt. Van belang hierbij is om aandacht te schenken aan het feit of er voor de kiezers nadelen aan het systeem van elektronisch getrapt stemmen verbonden zijn, met name of de kiezers gemakkelijk met het systeem kunnen omgaan. Ik verzoek de Kiesraad om mij op basis van de resultaten van dit onderzoek te adviseren over de voor- en nadelen van dit systeem. Ik geef u in overweging de in een aantal Belgische steden bij de Europese Parlementsverkiezingen van juni 1994 gehanteerde techniek van getrapt stemmen in het onderzoek te betrekken. Voor wat betreft de samenstelling van deze commissie geef ik u in overweging daarin op te nemen vertegenwoordigers van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken en het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Wellicht verdient het ook aanbeveling gebruik te maken van deskundigheid op technisch gebied en van deskundigheid op het gebied van onderzoek naar kiezersgedrag. Ik verzoek u het instellen van de commissie met voortvarendheid ter hand te nemen, zodat de mogelijkheid bestaat om bij de verkiezingen van provinciale staten in maart volgend jaar een proef naar het systeem van elektronisch getrapt stemmen te verrichten. Om een dergelijk onderzoek is zowel door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten als de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken in de hiervoor vermelde brieven verzocht.

Bij brief van 23 maart 1994 is mij door Datahouse B.V. een andere techniek van stemmen voorgelegd onder de naam 'Voice-vote systeem'. Bij de beantwoording van kamervragen van de heer Leerling heb ik de Tweede Kamer toegezegd bij het onderzoek naar de mogelijkheden van het elektronisch getrapt stemmen eveneens dit systeem in de beoordeling te betrekken (Handelingen II, vergaderjaar 1993-1994, Aangangsel p. 825, nr. 406). Ik verzoek u bij uw advisering ook aan dit systeem aandacht te schenken.

Voor wat betreft het elektronisch getrapt stemmen en het Voice-vote systeem treft u te uwer informatie als bijlagen aan:

1. De brief van 16 december 1993 van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (bijlage 1);
2. De brief van 21 maart 1994 van de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (bijlage 2);
3. De brief van 28 juni 1994 van de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (bijlage 3);
4. De brief van 23 maart 1994 met betrekking tot het 'Voice-vote systeem' (bijlage 4).

2. Maatregelen tegen lichtvaardige kandidaatstelling

Bij de recente Tweede-Kamerverkiezingen zijn verschillende problemen gerezen door het grote aantal partijen dat daaraan heeft deelgenomen. Eén van die problemen betrof de omvang van het stembiljet, dat zo groot was dat het voor veel kiezers onoverzichtelijk en onhanteerbaar werd. Een ander probleem vormde de oude generatie stemmachine van de firma Samsom, die slechts door middel van een noodoplossing bij de verkiezing kon worden gebruikt. Bij de beantwoording van de vragen van het kamerlid Scheltema-de Nie over de in dit verband gerezen problemen (Hand. II, 1993/94, Aanhangsel p. 837, nr. 412), heb ik toegezegd aan de Kiesraad voor te leggen, los van de problematiek van de stemmachines, of, en zo ja hoe, de voorzieningen tot het tegengaan van lichtvaardige kandidaatstelling (verdere) aanscherping verdienen.

Uit het grote aantal partijen dat aan de recente Tweede-Kamerverkiezingen heeft deelgenomen leid ik af dat de aanscherping van de maatregelen tegen lichtvaardige kandidaatstelling, waarin de herziene Kieswet voorziet, niet die werking heeft gehad die destijds was beoogd. De verhoging van de waarborgsom naar fl. 25.000,- en de eis dat dit bedrag werd betaald, ongeacht het aantal kieskringen waarin wordt deelgenomen, hebben niet geleid tot een daling van het aantal deelnemende partijen. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat het feit dat nagenoeg alle partijen hebben deelgenomen in alle kieskringen, is veroorzaakt doordat men een bedrag ineens in plaats van een bedrag per kieskring moest betalen. Ook de eis van tien ondersteuningsverklaringen per kieskring, die persoonlijk door betrokkenen ter gemeentesecretarie moeten worden afgelegd, is blijkbaar geen of onvoldoende belemmering geweest voor de deelnemende partijen.

Ik laat hier buiten beschouwing hoe deze ontwikkeling in politieke zin moet worden gewaardeerd. Vast staat dat het grote aantal deelnemende partijen voor niet onbelangrijke praktische problemen bij de verkiezingen heeft gezorgd. Vast staat ook dat van de 17 nieuw deelnemende groeperingen slechts 3 een kamerzetel hebben bemachtigd en vrijwel alle andere ver beneden de kiesdrempel zijn gebleven. In dit licht rijst de vraag of een aanscherping van de maatregelen om lichtvaardige kandidaatstelling tegen te gaan wenselijk is. Graag verneem ik op dit punt de visie van de Kiesraad. Ik verzoek de Kiesraad in de beschouwingen te betrekken of een eventuele verscherping van de maatregelen tegen lichtvaardige kandidaatstelling, gelet op de gevolgen hiervan voor de uitoefening van het passief kiesrecht, aanvaardbaar is.

openingstijden aan de Kiesraad voor te leggen.

Gelet op het voorgaande verzoek ik u om mij te adviseren over de vraag of een verruiming van de openingstijden van de stembureaus vanuit het opkomstverhogende effect dat hieraan wordt toegeschreven en gezien de overige voordelen en de nadelen die hieraan verbonden zijn, zinvol is. Ik verzoek u hierbij een onderscheid te maken tussen alleen het later stellen van het sluitingstijdstip en een combinatie van een vervroeging van het openingstijdstip en het later stellen van het sluitingstijdstip.

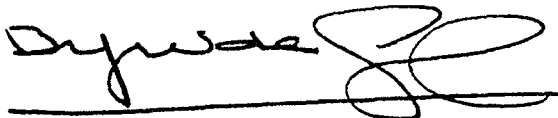
Te uwer informatie treft u voor wat betreft de openingstijden van stembureaus als bijlagen aan:

1. De brief van de burgemeester van Rotterdam van 10 maart 1994 (bijlage 5);
2. De brief van de burgemeester van Oud-Beijerland van 18 maart 1994 (bijlage 6);
3. Mijn reacties van 26 mei 1994 op deze brieven (bijlage 7 en 8).

Ik zie uw adviezen met betrekking tot de in deze brief aan de orde gekomen onderwerpen met belangstelling tegemoet.

Hoogachtend,

DE MINISTER VAN BINNENLANDSE ZAKEN.

D.IJ.W de Graaff-Nauta

Jur/Schi/5094

TOPSTUK

Staatssecretaris van Binnenlandse
Zaken
Postbus 20011
2500 EA DEN HAAG

**BINNENLANDSE ZAKEN
INGEKOMEN**

24 FEB. 1994

Afdeling: C2W
Agenda: CW94/238
RAPPEL NA 940317

doorkiesnummer (070)
3738254

uw kenmerk

datum

16 december 1993

onderwerp
getrapst stemmen

ons kenmerk
AJZ/310673
AB 93/298

bijlage(n)

De huidige Kieswet gaat uit van de gedachte dat kiezers hun stem dienen uit te brengen op personen en niet op politieke partijen.

Bij de parlementaire behandeling van de huidige Kieswet is het door de Kiesraad als "getrapst stemmen" aangeduide systeem aan de orde geweest. Bij dit getrapst stemmen wordt door de kiezer eerst de politieke partij geselecteerd en wordt vervolgens, binnen die partij, de gewenste kandidaat geselecteerd waarop de stem wordt uitgebracht. De Tweede Kamer heeft echter bij de behandeling van de Kieswet voor een voortzetting van het systeem van niet getrapst stemmen gekozen.

De keuze voor dit systeem kan echter in de nabije toekomst tot problemen leiden: de elektronische stemborden kunnen niet ongelimiteerd worden uitgebreid met meer partijen en langere kandidatenlijsten.

Wij worden met enige regelmaat door onze leden benaderd die ons wijzen op de (on)mogelijkheid en wenselijkheid van het getrapst uitbrengen van stemmen. In de (gemeentelijke) praktijk blijkt namelijk dat kiezers het systeem van getrapst stemmen voor zichzelf reeds toepassen.

De procedure van het zogenaamd getrapst stemmen heeft in onze ogen een aantal positieve ontwikkelingen tot gevolg.

In de eerste plaats kan het verkiezingsproces zelf sterk worden vereenvoudigd en verbeterd. Dit geldt eveneens ten aanzien van het gebruik van

310720

stemmachines. De omvangrijke stemmachines waarop alle lijsten naast elkaar worden weergegeven zouden bijvoorbeeld kunnen worden vervangen door eenvoudige beeldschermen waarop men de gewenste politieke partij en daarna de gewenste kandidaat kan selecteren.

In de tweede plaats wordt het verkiezingsproces door middel van het toepassen van (nieuwe) informatietechnologische ontwikkelingen minder fraudegevoelig.

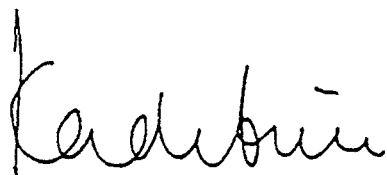
In de derde plaats kan het getrapt stemmen en de toepassing van nieuwe technologieën opkomstbevorderend werken. Het uitbrengen van een stem in een ander stemlokaal of zelfs in een andere gemeente (bij bijvoorbeeld parlementaire verkiezingen) zou tot de mogelijkheden kunnen gaan behoren.

Gelet op het voorgaande willen wij u in overweging geven om (bijvoorbeeld tijdens de gemeenteraadsverkiezingen op 2 maart 1994) een onderzoek te laten verrichten naar de juridische, technische en politieke wenselijkheid en mogelijkheid van het getrapt uitbrengen van stemmen en naar de mogelijke beïnvloeding van het stemgedrag wanneer het gaat om het getrapt uitbrengen van stemmen.

In een dergelijk onderzoek zal het gebruik van stemmachines kunnen worden meegenomen. Op dit moment begeven zich slechts twee leveranciers van stemmachines op de markt. Aangezien de stemmachines en programmatuur slecht incidenteel gebruikt worden, bestaat het gevaar dat, om welke reden dan ook, de leverancier niet meer in staat is de apparatuur en programmatuur te onderhouden of aangepaste versies uit te brengen. Dit lijkt ons uit het oogpunt van continuïteit niet wenselijk.

Wij zijn uiteraard bereid om aan een dergelijk onderzoek onze medewerking te verlenen.

VERENIGING VAN NEDERLANDSE GEMEENTEN

mr. K.G. de Vries
hoofddirecteur

NED. VERENIGING VOOR BURGERZAKEN

secretariaat Torenlaan 38

3043 BS ROTTERDAM

BINNENLANDSE ZAKEN
INGEKOMEN
 † 1 APR. 1994
 eling: *CRW*
 nda: *CRW 94/424*
 PPEL NAQ
949502

Aan de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken
 POSTBUS 20011
 2500 EA DEN HAAG

Rotterdam, 21 maart 1994.

Geachte mevrouw,

Voor de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer op 3 mei a.s. zal door een groot aantal gemeenten eerst na het verrichten van een aantal "kunstgrepen" gebruik kunnen worden gemaakt van de elektronische stemmachine. Het gaat hier om die gemeenten die het oude type stemmachine nog in gebruik hebben. Deze machine heeft een capaciteit van maximaal 25 kolommen van 30 kandidaten per kolom. Het heeft maar een haar gescheeld of ook de gemeenten die het nieuwe type stemcomputer gebruiken, hadden terug moeten keren naar het gebruik van stemhokjes, stembussen en potloden. Dit probleem blijft zich voordoen zolang het systeem "kiezen op kandidaten en niet op partijen" gehandhaafd wordt.

Al enige jaren bepleit onze vereniging (voorheen de Vereniging Bevolkingsboekhouding en Militaire Zaken VBM) het z.g. "getrapt stemmen". Hierbij kan de kiezer op een beeldscherm waaraan een elektronisch potlood is gekoppeld, eerst een keuze maken uit de deelnemende partijen. Vervolgens verschijnen van de geselecteerde partij de kandidaten op het scherm. De kiezer klikt met het elektronische potlood een kandidaat aan en bevestigt zijn keuze.

Drie grote voordelen van dit systeem zijn:

- het aantal partijen en kandidaten kan nagenoeg onbeperkt worden uitgebreid;
- de handelingen die de kiezer moet verrichten om zijn keuze te bepalen zijn veel overzichtelijker. (Bij de komende verkiezing wordt de kiezer met bijna 1000 namen op een vel papier geconfronteerd);
- er kan van personal computers gebruik gemaakt worden, zodat hoge investeringen in stemcomputers achterwege kunnen blijven, (personal computers zijn n.l. ook voor andere doeleinden dagelijks te gebruiken).

31072006

Tot nu toe wordt vastgehouden aan oorspronkelijke grondbeginselen van ons kiesstelsel. Deze grondbeginselen gaan uit van de gedachte dat de kiezer op kandidaten stemt en niet op partijen.

Het stelsel van kieskringen en onderlinge lijstverbindingen geeft van oudsher politieke groeperingen de mogelijkheid om lokaal bekende kandidaten per kieskring hoger op de lijst te plaatsen.

Wij zijn van mening dat de kiezer eerst zijn keuze voor een partij maakt en vervolgens pas een kandidaat van die partij kiest. Het systeem van "getrapt stemmen" zou dan ook veel beter passen bij de huidige praktijk. Bovendien voorkomt "getrapt stemmen" dat kandidaten over meerdere kolommen verdeeld moeten worden. Op de consequenties daarvan gaan wij onder "Centrale Kandidaatstelling" nader in.

CENTRALE KANDIDAATSTELLING

Door gebruik te maken van centrale kandidaatstelling ontnemt een politieke groepering zichzelf de mogelijkheid om per kieskring lokaal bekende kandidaten te profileren. Kennelijk zijn de politieke partijen ook met de gedachte verzoend, dat de kiezer eerst op een partij stemt en daarna pas een keuze maakt voor een kandidaat.

De mogelijkheid van centrale kandidaatstelling brengt met zich, dat in voorkomende gevallen het maximaal aantal kandidaten (tot 80) wordt gesteld. Op de stemmachines maar ook op het stembiljet moeten deze lijsten over meerdere kolommen verdeeld worden. Het zal aan de kiezer moeilijk uit te leggen zijn, dat hij voor zijn stem op b.v. lijst 2 (P.v.d.A.) een hokje in kolom 4, 5, of 6 moet rood maken.

Wij achten dan ook een behoorlijk risico aanwezig, dat door de onoverzichtelijkheid op stembiljet en stemmachine een groot aantal stemmen op de verkeerde partij zal worden uitgebracht. Om hierover duidelijkheid te krijgen, geven wij u het volgende in overweging.

In een representatief aantal stembureaus in Nederland wordt op de dag van de verkiezing een enquête gehouden naar het stemgedrag van de kiezer met de vraag: "Op welke partij heeft u zojuist gestemd?". In die stembureaus, zou een vergelijk tussen de resultaten van het onderzoek en de definitieve uitslag van de verkiezing duidelijkheid op dit punt kunnen geven.

Komen grote verschillen aan het licht tussen de totalen in het proces-verbaal en de resultaten van het onderzoek, met name bij partijen met meer dan 30 kandidaten, dan is dit een sterke indicatie dat veelvuldig anders is gestemd dan kennelijk de bedoeling van de kiezer was.

Wanneer deze trend landelijk blijkt te zijn, dan zou de consequentie kunnen zijn dat de verkiezing ongeldig moet worden verklaard.

Wij beseffen dat een oplossing voor de komende Tweede Kamerverkiezing niet voorhanden is. Voor de nabije toekomst geven wij u in overweging de mogelijkheden van "getrapt stemmen" nader te onderzoeken. Bij de verkiezing van de leden van Provinciale Staten in 1995 zou in een representatief aantal stembureaus de proef kunnen worden uitgevoerd. De kiezer wordt dan gevraagd, nadat hij zijn stem op de traditionele wijze heeft uitgebracht, nogmaals zijn stem uit te brengen op de manier van het "getrapt stemmen".

De resultaten van het onderzoek zouden dan wellicht voor 1998 tot wijziging van de wetgeving kunnen leiden. Gaarne zijn wij bereid onze expertise voor dit onderzoek ten dienste te stellen.

NEDERLANDSE VERENIGING VOOR BURGERZAKEN,

~~Mr. T. Nienkamp, voorzitter~~

~~C.S. Post, secretaris.~~

Afschrift aan:

de Vereniging Nederlandse Gemeenten;
de Kiesraad.

31072006

MDU
6

BINNENLANDSE ZAKEN

INGEKOMEN

05 JULI 1994

Onderdeel:

Agenda:

RAPPEL NA

C2W
CW94/770

3

Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (N.V.V.B.)

Secretariaat: C.S. Post • Torenlaan 38 • 3043 BS Rotterdam • Tel.: 010-4172339 (kantoor)

De Minister van Binnenlandse Zaken,
Postbus 20011,
2500 EA 's-Gravenhage

Rotterdam, 28 juni 1994

Excellentie,

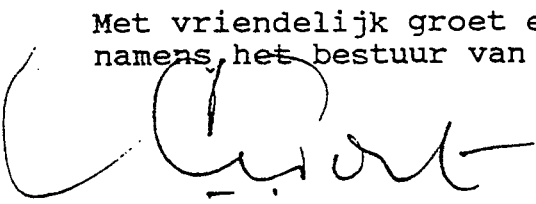
Bij de verkiezing van de leden van het Europese Parlement in België op zondag 12 juni jl. hebben de kiezers in drie grote steden via de methode van het zg. "getrapt" stemmen hun stem uitgebracht.

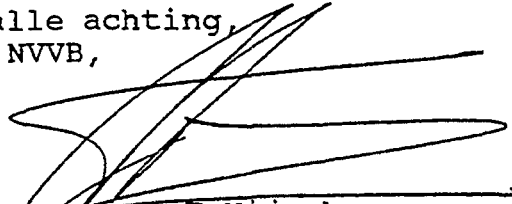
De voorzitter van de adviesgroep Kiesrecht van onze vereniging heeft zich in Antwerpen over de werkwijze van het systeem op de hoogte laten stellen. Zijn bevindingen heeft hij in een notitie aan de voorzitter van de NVVB verwoord. Bijgesloten zenden wij u te uwer informatie een kopie van deze notitie, naar de inhoud waarvan wij korthedshalve verwijzen.

Van deze gelegenheid maken wij gebruik u te herinneren aan onze brief van 21 maart jl. Wij dringen er - voor zoveel nodig - bij u op aan in overleg te treden met de participanten, teneinde een proef uiterlijk maart 1995 (verkiezing leden Provinciale Staten) mogelijk te maken.

Vanuit onze vereniging kunt u hierbij desgewenst op de nodige medewerking rekenen.

Met vriendelijk groet en alle achting,
namens het bestuur van de NVVB,

C.S. Post
secretaris

Mr. T. Nijenkamp
voorzitter

31072006

Aan: de voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor
Burgerzaken.

Van: de voorzitter van de adviesgroep Kiesrecht (NVVB)

datum: 24 juni 1994

Onderwerp: werkbezoek Europese verkiezingen België.

Op zondag 12 juni 1994 heb ik in gezelschap van vertegenwoordigers van het secretariaat van de Kiesraad en de directie van VUGA-systemen, een werkbezoek gebracht aan de stad Antwerpen.

Antwerpen is, samen met Brussel en Luik, door de Belgische regering aangewezen als proefgebied voor een nieuw systeem van stemuitbreng. Aangezien onze vereniging al sedert enige jaren een andere manier van stemmen bepleit in Nederland, leek het mij belangrijk van deze nieuwe methode kennis te nemen.

Het systeem is gebaseerd op het z.g. getrapt stemmen. De kiezer kiest met een elektronische leespen eerst de gewenste partij. Vervolgens verschijnen van de gekozen partij de kandidaten. Met dezelfde leespen wordt een kandidaat aangewezen en bij juiste keuze wordt de stem vastgelegd.

Een van de vele (streng) eisen die de Belgische wetgever aan het systeem stelt is de eis dat het stemproces een zo getrouw ogelijke kopie moet zijn van het stemmen met potlood en stembiljet. Hierin is de bouwer van het systeem Alcatel Bell goed geslaagd.

De kiezer meldt zich met oproepingskaart en - in België - legitimatiebewijs bij de voorzitter. De persoonsgegevens voorkomende op de oproepingskaart worden vergeleken met de gegevens in het kiezersregister. Wanneer de kiezer inderdaad in het kiezersregister voorkomt ontvangt hij een door de voorzitter geïntialiseerde elektronisch leesbare kaart, het stembiljet genaamd. Daarmee gaat de kiezer naar het stemhokje. Hij stopt het stembiljet in de personal computer.

Op het beeldscherm verschijnt allereerst de soort verkiezing die wordt gehouden. Vervolgens verschijnt een duidelijk leesbare lijst van deelnemende partijen. De kiezer pakt de elektronische leespen en maakt een keuze voor de partij, waarop hij wenst te stemmen. Ogenblikkelijk verschijnt een grafische weergave van een stembiljet compleet met het witte stemvakje vóór elke kandidaat. De kiezer wijst met de elektronische pen een stemvak voor de kandidaat aan. Het stemvakje verkleurt ook inderdaad, zodat optisch geconstateerd kan worden welk stemvakje hij heeft "rood" gemaakt.

De kiezer bevestigt zijn keuze eveneens met de elektronische leespen. Het spreekt voor zich dat op elk gewenst moment bij eventuele vergissing kan worden teruggesprongen naar de vorige stap.

Het stemproces is echter nog niet afgerond. De keuze wordt pas definitief vastgelegd wanneer de kiezer het stembiljet in de elektronische stembus stopt.

Tot het moment dat de kiezer het stembiljet in de stembus stopt kan hij zijn keuze nog wijzigen door bij de voorzitter een nieuw stembiljet te vragen. De elektronische stembus registreert het stemmentotaal.

Mijn bevindingen kan ik als "enthousiast" kenmerken.

Het gehele verkiezingsproces lijkt erg veel op het traditionele proces, maar dan op een elektronische manier. Ik heb tijdens mijn aanwezigheid in een stemlokaal te Antwerpen geen echte acceptatieproblemen geconstateerd bij kiezers.

M.a.w. de procedure bestaat uit logische stappen en wijst als het ware zich zelf.

Antwerpen heeft per stembureau 4 of 5 hokjes met apparatuur. Hierbij moet bedacht worden dat België stemplicht kent en dus met 100 % opkomst dient rekening te houden. Voor de Nederlandse situatie zou 5 apparatuur opstellingen per stembureau teveel zijn. Feit is wel dat zowel qua ruimtebeslag als qua prijsstelling geen belemmeringen aanwezig zijn om meerdere stemcomputers per stembureau op te stellen.

Een groot voordeel van het systeem is eveneens dat zonder problemen meerdere verschillende verkiezingen op hetzelfde tijdstip achtereenvolgens kunnen worden afgewerkt. Steeds meer wordt b.v. tegelijk met gemeenteraadsverkiezingen ook een deelraadsverkiezing gehouden. Of de verwachte komst van het houden van referenda tegelijk met andere verkiezingen. Dit systeem speelt daar probleemloos op in.

De hoeveelheid partijen en of kandidaten levert nauwelijks een probleem op. Uiteraard is het zo, dat de leesbaarheid van de kandidaten bij extreme aantallen (80) negatief beïnvloed wordt. Overigens vond ik het toch nog duidelijker leesbaar dan de kandidaten op een papieren stembiljet of op de stemmachine.

In principe kan van normale personal computers gebruik gemaakt worden. In de Belgische situatie waren zo extreem hoge eisen gesteld aan "beveiliging" dat toch gekozen is voor een speciaal ontwerp p.c. Maar dan nog is de aanschaffingsprijs per stemcomputer beduidend lager dan de huidige stemcomputers in Nederland.

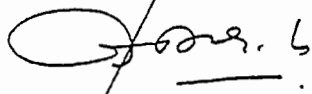
Mijn algemene indruk is dat de Belgische overheid samen met de leverancier Alcatel Bell, erin geslaagd is een zeer gebruikersvriendelijk en betrouwbaar stelsysteem te ontwerpen. In essentie wijkt het Belgische kiessysteem niet zo gek veel af van het onze. Het is zeer de moeite waard om te bezien of deze methode, wellicht met minimale aanpassingen, in ons land toepasbaar is.

Ik geef u in overweging de Minister van Binnenlandse Zaken een afschrift van dit rapport te zenden. In de aanbiedingsbrief kan de Minister gevraagd worden naar de voortgang van onze eerdere brief over dit onderwerp. Daarin deden wij als vereniging de suggestie om bij de Provinciale Staten verkiezingen van 1995 in een representatief aantal stembureaus in Nederland een "schaduw" verkiezing met een systeem van getrapt stemmen te houden.

Naar mijn mening kan, volledig met gebruikmaking, van de in België aanwezige en uitgeteste apparatuur, deze proef plaatsvinden.

DE VOORZITTER VAN DE ADVIESGROEP

KIESRECHT,

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'J.L.F. van Engelen', written over a horizontal line. The signature is somewhat stylized and includes a large circular flourish on the left side.

J.L.F. van Engelen.

4

Postbus 399
 6710 BJ Ede
 Stationsweg 106
 6711 PX Ede
 Tel: 08380-19008
 Fax: 08380-18663

Rabobank rek.nr. 38.70.52.607
 Gironummer Rabobank: 897111
 Handelsregister Arnhem: 54322

PER EXPRESSE/SPOED
 Ministerie van Binnenlandse Zaken
 Ter attentie van
 mevrouw D.Y.W. de Graaf-Nauta
 Postbus 20011
 2500 EA DEN HAAG

Betreft: oplossing stemmachine-probleem

Uw ref.: Onze ref.: 943760/RvB/mb Ede, 23 maart 1994

Geachte mevrouw De Graaf-Nauta,

De publiciteit op de regionale omroep gisteren rond de problematiek van 880 stemmachines bij een 44-tal gemeenten heeft ons op het idee gebracht hiervoor een eenvoudige, goede, simpele en goedkope oplossing te bedenken. Onze oplossing is een:

Voice-vote systeem

In elk stemlokaal wordt in het stemhokje een lijst opgehangen met de kandidaten van alle partijen. Elke kandidaat heeft een uniek nummer op die lijst. Verder wordt een telefoontoestel in het stemlokaal geplaatst, welke is aangesloten op het voice-vote systeem, dat ook in elk stemlokaal wordt geplaatst.

Stemprocedure

De kiesgerechtigde neemt de hoorn van het toestel en plaatst de hoorn aan zijn oor. Het voice-vote systeem zegt:

"Welkom bij de stemcomputer, toets het nummer in van de kandidaat van uw keuze".

Vervolgens toetst de stemgerechtigde het unieke kandidaatsnummer in. Het voice-vote systeem zegt nu:

"U heeft gestemd op partij x, mevrouw y. Indien dit korrekt is toetst u een 1 in, om uw keuze te bevestigen. Toets een 2 in, wanneer uw keuze niet korrekt is geweest".

31072006

Bij de juiste keuze wordt de uitgebrachte stem in het voice-vote systeem opgeslagen. Bij een onjuiste keuze volgt een herhaling van de stemprocedure.

Het systeem wordt vervolgens vrijgegeven door het lid van het stembureau voor de volgende kiezer.

Voordelen

- Het voice-vote systeem is een uitstekend alternatief voor de te kleine stemsystemen en kan binnen enkele weken aan alle 880 stemlokalen in de 44 gemeenten worden geleverd.
- De stemmen kunnen na sluiting van de stemlokalen door een printer worden afgedrukt. Een uitslag binnen 10 minuten na sluiting van het stemlokaal is gegarandeerd.
- Het systeem kan bij elke volgende verkiezing worden hergebruikt.
- Het voice-vote systeem is een goedkoop alternatief voor de oude en te kleine stemmachines en vormt tevens een diepte-investering welke zich met één verkiezing al terugverdient.
- Wanneer het Ministerie van Binnenlandse Zaken deze oplossing aan alle 44 gemeenten aanbiedt, bespaart dit de gemeenten veel extra zorgen en kosten, zoals:
  - . het per gemeente laten drukken van stembiljetten,;
  - . het laten vervaardigen van extra stemhokjes;
  - . het per gemeente vervaardigen van procedures en instructies voor de leden van het stembureau.
- Wanneer alle 44 gemeenten met het voice-vote systeem gaan werken, kunnen wij u dit systeem leveren voor een bedrag tussen f. 2.500,-- en f. 3.000,-- per stuk.

Demonstratie

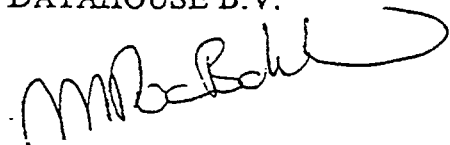
Wij werken op dit moment aan de programmatuur om u uiterlijk vrijdagmorgen een demonstratie op uw departement te kunnen geven.

Besluit

Deze creatieve oplossing kan met de inzet van uw departement en ons bedrijf een voorbeeld worden voor een goede, snelle en efficiënte samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven.

Wij zullen u vandaag benaderen om uw reactie te vernemen.

Hoogachtend,
DATAHOUSE B.V.

M.R. van Bokkem
Direkteur

C.c.: Drs. E. van Thijn, Minister van Binnenlandse Zaken
Mevrouw A. van Dijk, afdeling Kieswet van het Ministerie van Binnenlandse Zaken

BIJLAGE 2

31072006

**ELEKTRONISCH GEFASEERD
STEMMEN**

Een onderzoek

in opdracht van

**De Kiesraad
's-Gravenhage**

**Hilversum, april 1995
WP/EB/71987**

3 1 0 7 2 0 0 6

INHOUD

			Pagina
HOOFDSTUK	1.	ALGEMEEN	3
	1.1	Achtergrond en doelstelling	4
	1.2	Opzet en methode	4
	1.3	Verantwoording veldwerk	6
	1.4	Achtergrondkenmerken van de steekproef	7
	1.5	De rapportage	9
HOOFDSTUK	2.	HET STEMGEDRAG	10
	2.1	Inleiding	11
	2.2	Overzicht afwijkingen tussen twee stemmethoden	11
	2.3	Toelichting stemgedrag op partijniveau	12
	2.4	Toelichting stemgedrag op kandidaatniveau	13
HOOFDSTUK	3.	RESULTATEN EVALUATIE	14
	3.1	Algemeen oordeel over het elektronisch gefaseerd stemmen	15
	3.1.1	Waardering van de nieuwe methode	15
	3.1.2	Waardering bedieningsgemak	16
	3.2	Evaluatie van de testmachine	19
	3.2.1	Waardering afzonderlijke handelingen	19
	3.2.2	De 'herstel-toets'	20
	3.2.3	De pen	21
	3.2.4	Het beeldscherm	21
	3.3	De benodigde tijd om te stemmen	22
	3.4	De informatieverstrekking	24
	3.5	De kandidatenlijst	27
	3.6	Keuze tot aanschaf	28
HOOFDSTUK	4.	SAMENVATTING	30
	4.1	Algemeen	31
	4.2	Het stemgedrag	31
	4.3	Resultaten evaluatie	32

BIJLAGEN:

- Vragenlijst
- Brief Kiesraad
- Open antwoorden

HOOFDSTUK 1

Algemeen

31072006

1. ALGEMEEN

1.1 Achtergrond en doelstelling

In opdracht van de Kiesraad heeft Intomart een onderzoek uitgevoerd in het kader van een proef met elektronisch gefaseerd stemmen bij de verkiezingen van de Provinciale Staten op 8 maart 1995.

In een groot aantal gemeenten wordt bij verkiezingen gestemd met behulp van stemmachines. Bij deze machines verschijnt op het stempaneel een totaaloverzicht van de kandidatenlijst van alle deelnemende partijen. De Kiesraad heeft de Commissie Elektronisch Gefaseerd Stemmen ingesteld, om de voor- en nadelen van een nieuwe methode van elektronisch stemmen te onderzoeken. Bij deze alternatieve methode dient de kiezer eerst een keuze te maken uit politieke partijen en vervolgens uit kandidaten van de gekozen partij.

Het doel van het onderzoek is inzicht te krijgen in:

- . de gebruikersvriendelijkheid van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen voor het gebruik bij verkiezingen
- . de mogelijke invloed van de nieuwe methode op het stemgedrag.

1.2 Opzet en methode

Het onderzoek heeft plaatsgevonden in twee gemeenten: de gemeente Ede waar momenteel met stembiljetten wordt gestemd en de gemeente Helmond waar thans gebruik wordt gemaakt van stemmachines. Per gemeente zijn er twee stembureaus in het onderzoek betrokken. De vier stembureaus zijn zodanig gekozen dat er voldoende ouderen aan het onderzoek konden deelnemen.

Twee producenten hebben met een, vrijwel identiek, systeem van elektronisch gefaseerd stemmen aan de proef deelgenomen. Dit systeem betreft een personal computer met speciale hardware en software. Elke producent heeft zowel voor een stembureau in Ede als een stembureau in Helmond testmachines geleverd.

Het onderzoek is opgebouwd uit drie fasen:

- A. het schaduwstemmen
- B. het stemmen op de nieuwe machine
- C. de evaluatie

Fase A

Allereerst is de deelnemers verzocht de officiële stem op dezelfde wijze opnieuw uit te brengen, om zo voor de onderzoeksgroep de verdeling over de partijen en de kandidaten beschikbaar te krijgen. Dit betekent dat in Ede met behulp van stembiljetten is gestemd en in Helmond met de stemmachine. Personen die een volmachtstem hebben uitgebracht, hebben alleen voor zichzelf opnieuw gestemd.

Fase B

Vervolgens werd de respondent gevraagd met behulp van de nieuwe stemmachine nogmaals zijn/haar zojuist uitgebrachte stem uit te brengen. Per stembureau waren twee nieuwe stemmachines opgesteld.

Het stemmen op de nieuwe machine gaat als volgt. De kiezer steekt de verkregen kaart in het toestel. Daarna verschijnen er op het beeldscherm alle partijen waarop gestemd kan worden. Met een elektronische pen kan dan op het beeldscherm de juiste partij worden aangestipt. Vervolgens verschijnt het scherm met de kandidaten van deze partij. Met de pen kan dan de kandidaat naar keuze geselecteerd worden. Tot slot moet de 'bevestigtoets' aangestipt worden en is de stem uitgebracht. Met behulp van de 'herstel-toets' is het mogelijk tussentijds te corrigeren.

De tijd die een respondent nodig heeft gehad voor het stemmen op de nieuwe machine is door een enquêteur(trice) van Intomart met behulp van een stopwatch vastgelegd.

Fase C

Tenslotte is het hele stemproces geëvalueerd met behulp van een gestructureerde schriftelijke vragenlijst. Door gebruik te maken van deze zelfinvulijst konden meerdere respondenten tegelijk aan deze fase deelnemen, dit om wachttijden te voorkomen. De vragenlijst is als bijlage opgenomen.

De volgende onderwerpen zijn in de vragenlijst opgenomen:

- denkt men dezelfde stem te hebben uitgebracht via elektronisch gefaseerd stemmen
- algemeen oordeel over elektronisch gefaseerd stemmen
- waardering van de testmachine in termen van gemak, overzichtelijkheid en moeilijkheid
- waardering enkele onderdelen van de testmachine (beeldscherm, pen, 'herstel-toets')
- oordeel over informatieverschaffing
- vergelijking van de huidige methode (stembiljet dan wel stemmachine) versus testmachine
- heeft men eerder gestemd en zo ja, volgens welke methode
- enkele achtergrondkenmerken van de respondent (leeftijd, geslacht en opleiding)

Na afloop van het onderzoek konden de respondenten een brief van de Kiesraad¹ meenemen waarin het doel van het onderzoek nogmaals werd toegelicht.

1.3 Verantwoording veldwerk

Het veldwerk heeft plaatsgevonden tijdens de Provinciale Statenverkiezingen op 8 maart 1995 in vier stembureaus. Twee stembureaus in de gemeente Ede en twee in de gemeente Helmond.

In elk van de vier stembureaus was een aparte ruimte voor het onderzoek beschikbaar. Per stembureau waren vier enquêteurs(trices) van Intomart aanwezig. De enquêteurs(trices) hadden als taak de kiezers te verzoeken deel te nemen aan het onderzoek en de respondenten te instrueren en te begeleiden bij de verschillende fasen van het onderzoek.

Respons

De doelstelling van in totaal 800 deelnemers aan het onderzoek is ruimschoots gehaald. In totaal hebben 890 respondenten aan alle drie de fasen van het onderzoek deelgenomen. Uitgesplitst naar gemeente betreffen dit 456 respondenten in Ede en 434 in Helmond.

In totaal hebben 910 personen aan de eerste fase van het onderzoek, het schaduwstemmen, meegedaan. Slechts een klein deel heeft niet alle drie de fasen doorlopen. In onderstaande tabel staat per fase van het onderzoek weergegeven hoeveel personen hebben deelgenomen.

Tabel 1.1: Responsoverzicht

	TOTAAL	Helmond (machine)	Ede (biljet)
schaduwstemmen	910 (100%)	449 (100%)	461 (100%)
stemmen op nieuwe machine	904 (99%)	444 (99%)	460 (100%)
evaluatie	890 (98%)	434 (97%)	456 (99%)

Het totaal aantal deelnemers in Ede en Helmond is in tabel 1.2 uitgesplitst naar stembureau.

¹ De brief van de Kiesraad is opgenomen als bijlage.

Tabel 1.2: Aantal respondenten per stembureau

	aantal respondenten
Ede Raadhuis	247
Ede Dorpshuis	209
Helmond Gemeenschapshuis De Loop	204
Helmond De Ameide	230
TOTAAL	890

1.4 Achtergrondkenmerken van de steekproef

In deze paragraaf wordt een beschrijving gegeven van de deelnemers aan de proef, aan de hand van de achtergrondkenmerken geslacht, leeftijd, opleiding en of zij vaker hebben gestemd. Aan deze laatste groep is tevens gevraagd op welke manier de laatste keer de stem is uitgebracht (zie tabel 1.3).

Aan het onderzoek hebben ongeveer evenveel mannen als vrouwen deelgenomen. In de steekproef bevinden zich relatief veel ouderen. Iets meer dan de helft van de respondenten is 50 jaar of ouder. In Helmond zijn significant meer ouderen in het onderzoek betrokken dan in Ede. Dit is deels te verklaren doordat één van de stembureaus in Helmond gevestigd was in een bejaardentehuis.

In Ede (7%) heeft men significant vaker voor de eerste keer gestemd dan in Helmond (3%).

Tabel 1.3: Achtergrondkenmerken respondenten

	TOTAAL (n=890)	Helmond (n=434)	Ede (n=456)
geslacht:			
man	50%	50%	50%
vrouw	49%	50%	49%
geen opgave	1%	-	1%
leeftijd:			
18- 24 jaar	8%	6%	11%
25 - 49 jaar	39%	42%	36%
50 - 64 jaar	24%	21%	27%
65 jaar en ouder	28%	31%	25%
geen opgave	*	-	1%
opleiding:			
lager onderwijs	12%	14%	11%
lager beroepsonderwijs	15%	16%	15%
middelbaar algemeen voortgezet onderwijs (MAVO)	14%	12%	15%
middelbaar beroepsonderwijs (MBO)	19%	20%	18%
hoger algemeen en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (HAVO/WVO)	10%	10%	11%
hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs - kandidaats (HBO)	21%	21%	22%
wetenschappelijk onderwijs- doctoraal	6%	6%	6%
geen opgave	2%	1%	2%
eerste keer of vaker gestemd:			
eerste keer	5%	3%	7%
vaker	95%	98%	93%
geen opgave	*	-	1%

* percentage is kleiner dan 0.5

Vervolg tabel 1.3

	TOTAAL (n=846)	Helmond (n=423)	Ede (n=423)
manier waarop de laatste keer gestemd is:			
met behulp van de stemmachine	47%	92%	1%
met behulp van een stembiljet	51%	6%	96%
geen opgave	2%	2%	3%

1.5 De rapportage

De resultaten van het onderzoek zijn geanalyseerd naar de gemeente Helmond (gebruik van stemmachine) en Ede (gebruik van stembiljet) en naar de achtergrondkenmerken van de respondenten.

Hoofdstuk twee beschrijft de resultaten van het schaduwstemmen en stemmen op de nieuwe machine (fase A en fase B). In hoofdstuk drie komen de resultaten van de evaluatievragenlijst (fase C) aan de orde.

Daar waar er sprake is van significante verschillen wordt hiervan melding gemaakt.

HOOFDSTUK 2

Het stemgedrag

2. HET STEMGEDRAG

2.1 Inleiding

Het eerste verzoek aan de respondent was om nogmaals te stemmen op dezelfde wijze als voor de Provinciale Statenverkiezingen. Dit betekent dat in Ede met gebruik van een stembiljet is gestemd en in Helmond met een stemmachine. Vervolgens is aan alle respondenten gevraagd om dezelfde stem uit te brengen met behulp van de elektronisch gefaseerde methode op de testmachine.

In de volgende paragrafen worden de afwijkingen tussen beide stemmingen gepresenteerd. Allereerst wordt een totaaloverzicht gepresenteerd van de afwijkingen op partij- en kandidaatniveau. Vervolgens worden in paragraaf 2.2 en 2.3 de door de respondenten gegeven toelichting op veranderd stemgedrag beschreven.

2.2 Overzicht afwijkingen tussen twee stemmethoden

Twee procent van alle deelnemers, die op beide manieren hebben gestemd, heeft met behulp van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen op een andere partij gestemd. Dit betekent dat 14 van de 902 respondenten op de nieuwe stemmachine een andere partij hebben aangestipt. In Helmond hebben 10 personen op een andere partij gestemd (2%) en in Ede 4 personen (1%). Twee personen hebben een blanco stem uitgebracht.

Acht procent van de ondervraagden die wel op dezelfde partij hebben gestemd, hebben vervolgens niet op dezelfde persoon gestemd. In absolute aantallen betekent dit dat van de 886 personen die met behulp van beide methoden dezelfde partij hebben gekozen, 60 niet op dezelfde persoon hebben gestemd. In Helmond heeft men significant vaker een andere kandidaat gekozen (14%) dan in Ede (3%).

Tabel 2.2: Resultaten schaduwstem versus stem op testmachine

	TOTAAL (n=902)	Helmond (machine) (n=442)	Ede (biljet) (n=460)
partijniveau	2%	2%	1%
kandidaatniveau	8%	14%	3%

Opvallend is dat relatief veel kiezers die op de AOV/Ouderen-unie 55+ stemden, niet voor de tweede keer met de elektronische pen dezelfde kandidaat aanstipten.

2.3 Toelichting stemgedrag op partijniveau

Aan de respondenten is in de schriftelijke vragenlijst gevraagd of ze zelf denken beide keren op dezelfde partij te hebben gestemd. Van de 902 deelnemers hebben er 890 een vragenlijst ingevuld.

Uit de resultaten van de enquête blijkt dat 4% van de respondenten denkt op een andere partij te hebben gestemd. Dit ligt hoger dan uit de tellingen is gebleken (2%). In Helmond (8%) denkt een hoger percentage anders te hebben gestemd dan in Ede (1%).

Van de respondenten die zelf in de vragenlijst aangaven dat ze met de nieuwe stemmachine op een andere partij hebben gestemd (n=36) geeft de meerderheid een reden die niets met de testmachine te maken heeft. Zes procent kon de partij niet op het scherm vinden, 6% stemde fout, maar wist niet hoe dit te herstellen en 3% kon de letters op het beeldscherm niet lezen.

De redenen worden in onderstaande tabel weergegeven. Omdat het aantal ondervraagden die zelf hebben aangegeven dat ze op een andere partij hebben gestemd, gering is wordt in de tabel geen onderscheid gemaakt tussen Helmond en Ede.

Tabel 2.2: Redenen om niet twee keer op dezelfde partij te stemmen

	TOTAAL (n=36)
vergeten dat dit de bedoeling was	47%
om privacy te waarborgen	19%
kon de partij niet vinden	6%
stemde fout maar wist dit niet te herstellen	6%
wist niet meer welke partij	3%
kon de letters op het beeldscherm niet lezen	3%
om machine uit te proberen	3%
weet niet	6%

* meerdere antwoorden mogelijk

Er zijn geen verschillen te constateren tussen de leeftijdscategorieën of andere achtergrondkenmerken.

2.4 Toelichting stemgedrag op kandidaatniveau

Ook is aan de respondenten (n=890) gevraagd of ze denken beide keren op dezelfde kandidaat te hebben gestemd. Zeven procent van de ondervraagden zegt met de nieuwe machine niet op dezelfde persoon te hebben gestemd. In Helmond (13%) zegt men dit significant vaker dan in Ede (1%).

De helft van de personen die zelf denken niet twee keer op dezelfde kandidaat te hebben gestemd (n=64) noemt een reden die niet met de stemmachine heeft te maken: 41% was vergeten dat dit de bedoeling was en 9% heeft dit gedaan om de privacy te waarborgen. Van de redenen die wel betrekking hebben op de testmachine is 'ik kon de persoon niet vinden' het vaakst genoemd (22%). Andere genoemde oorzaken zijn dat men niet wist hoe de fout te herstellen (6%), dat de letters op het scherm niet goed leesbaar waren (2%), moeilijkheden met de pen (2%) en dat men de machine niet begreep (2%).

Als we van de bovenstaande groep de respondenten die op een andere partij stemden buiten beschouwing laten, dan blijkt dat 29% van deze 31 respondenten was vergeten dat dit de bedoeling was. Opvallend is dat de reden 'kon de persoon niet vinden' relatief vaker zijn genoemd (36% en 22%).

De redenen van deze 31 respondenten worden in onderstaande tabel onder de kolom 'exclusief' weergegeven. De verschillen tussen de kolommen 'totaal' en 'exclusief' zijn voor geen van de redenen significant.

Tabel 2.3: Redenen om niet twee keer op dezelfde kandidaat te stemmen

	TOTAAL (n=64)	EXCLUSIEF (n=31)
vergeten dat dit de bedoeling was	41%	29%
kon de persoon niet vinden	22%	36%
om privacy te waarborgen	9%	7%
ik stemde fout maar wist dit niet te herstellen	6%	7%
kon de letters op het beeldscherm niet lezen	2%	3%
kon de juiste persoon niet met de pen aanstippen	2%	3%
begreep de nieuwe stemmachine niet	2%	3%
anders	9%	10%
geen opgave	9%	7%

* meerdere antwoorden mogelijk

Ook op kandidaatniveau zijn geen opmerkelijke verschillen tussen achtergrondkenmerken te melden.

HOOFDSTUK 3

De resultaten

31072008

3. RESULTATEN EVALUATIE

3.1 Algemeen oordeel over het elektronisch gefaseerd stemmen

3.1.1 Waardering van de nieuwe methode

Aan alle respondenten is gevraagd een oordeel te geven over de nieuwe stemmethode in vergelijking met de huidige methode.

Ongeveer tweederde van de ondervraagden (65%) vindt de nieuwe manier van stemmen overzichtelijker terwijl 34% dit niet van mening is. In onderstaande tabel zijn deze resultaten per gemeente weergegeven.

Tabel 3.1: Is nieuwe methode overzichtelijker dan de oude methode?

	TOTAAL (n=890)	Helmond (machine) (n=434)	Ede (biljet) (n=456)
overzichtelijker	65%	55%	74%
niet overzichtelijker	34%	44%	24%
geen opgave	1%	1%	1%
TOTAAL	100%	100%	100%

Uit bovenstaande blijkt dat er een duidelijk verschil is te constateren tussen Helmond en Ede. In Ede, waar men officieel met een stembiljet stemt, vindt bijna drie op de vier kiezers de nieuwe methode overzichtelijker. In Helmond, waar men een stemmachine gebruikt, ligt dit percentage lager, namelijk 55%.

Ouderen geven relatief vaker aan (47%) de nieuwe stemmethode niet overzichtelijk te vinden. Ook is er een verband te zien met de tijd die men voor het stemmen nodig had. Respondenten die langer dan één minuut voor het stemmen nodig hadden geven vaker aan de manier niet overzichtelijker te vinden (52%).

De meest genoemde redenen waarom men de nieuwe stemmethode niet overzichtelijker vindt zijn het moeten verrichten van meerdere handelingen (29%), de methode is (te) moeilijk (21%), geen verschil met het oude systeem (16%) en moeite met verschillende schermen (13%).

In tabel 3.2 staat een overzicht van alle genoemde redenen.

Tabel 3.2: Redenen waarom de nieuwe stemmethode niet overzichtelijker is

	TOTAAL* (n=302)	Helmond (machine) (n=192)	Ede (biljet) (n=110)
meerdere handelingen verrichten	29%	30%	26%
(te) moeilijk	21%	27%	11%
geen verschil met oude systeem	16%	13%	22%
verschillende schermen	13%	10%	17%
(te) veel wennen	7%	8%	6%
kost teveel tijd	4%	4%	5%
niet goed leesbaar	3%	4%	2%
aanwijspen niet handig	1%	2%	--
anders	6%	5%	7%

* meerdere antwoorden mogelijk

Opvallend is dat respondenten in Helmond significant vaker te kennen geven (27%) de nieuwe manier van stemmen (te) moeilijk te vinden dan kiezers in Ede (11%).

Jongeren in de leeftijd van 18 tot 24 jaar noemen het vaakst als reden het lastig te vinden meerdere handelingen te moeten verrichten (42%). Terwijl de groep 65-plussers (35%) en vrouwen (27%) vaker te kennen geeft de nieuwe manier (te) moeilijk te vinden.

3.1.2 Waardering bedieningsgemak

Naast het oordeel over de methode is ook het bedieningsgemak van de nieuwe testmachine geëvalueerd.

Driekwart van de respondenten blijkt het omgaan met de nieuwe machine als (zeer) gemakkelijk te hebben ervaren, 18% vindt het niet gemakkelijk, maar ook niet moeilijk en 7% vindt het bedienen van de machine wel (zeer) moeilijk.

Vrouwen (10%), 65-plussers (17%) en lager opgeleiden (13%) zeggen relatief vaker de nieuwe machine (zeer) moeilijk te vinden.

Tabel 3.3 toont deze resultaten uitgesplitst naar gemeente.

Tabel 3.3: Oordeel over het bedieningsgemak van de nieuwe machine

	TOTAAL (n=890)	Helmond (machine) (n=434)	Ede (biljet) (n=456)
(zeer) gemakkelijk	75%	68%	81%
niet gemakkelijk/niet moeilijk	18%	21%	16%
(zeer) moeilijk	7%	11%	2%
TOTAAL	100%	100%	100%

De respondenten in Ede (81%) vinden vaker de nieuwe machine (zeer) gemakkelijk te bedienen dan in Helmond (68%).

Nieuwe stemmachine in vergelijking met stembiljet/huidige machine

In vergelijking met het stembiljet/de huidige stemmachine vindt 21% van de ondervraagden het stemmen met de nieuwe stemmachine moeilijker, voor 53% maakte het geen verschil en 25% is van mening dat het stemmen met de testmachine juist gemakkelijker is (tabel 3.4).

In Helmond (30%), waar men momenteel een stemmachine gebruikt, geven significant meer kiezers te kennen het nieuwe systeem moeilijker te vinden in vergelijking met het huidige systeem dan in Ede (13%).

Tabel 3.4: Oordeel stemmen met de nieuwe machine in vergelijking met de oude methode uitgesplitst naar gemeente

	TOTAAL (n=890)	Helmond (machine) (n=434)	Ede (biljet) (n=456)
gemakkelijker	25%	24%	26%
maakt geen verschil	53%	46%	59%
moeilijker	21%	30%	13%
geen opgave	1%	1%	1%
TOTAAL	100%	100%	100%

Ook hier geldt dat vrouwen (25%), 65-plussers (36%) en lager opgeleiden (29%) het omgaan met de nieuwe machine relatief vaker moeilijker vinden.

Waarom is nieuwe stemmachine moeilijker?

Het blijkt dat met name het moeten verrichten van meerdere handelingen een reden is waarom men het omgaan met de nieuwe stemmachine moeilijker vindt. Van de respondenten die het stemmen met de testmachine moeilijker vinden dan de oude methode (n=190) geeft 51% dit als reden. Twintig procent geeft aan dat het nog wennen is.

In Helmond zegt men duidelijk vaker dan in Ede dat men niet gewend is om met computers om te gaan (zie tabel 3.5).

Tabel 3.5: Redenen waarom men het omgaan met de nieuwe testmachine moeilijker vindt in vergelijking met het oude systeem

	TOTAAL* (n=190)	Helmond (machine) (n=130)	Ede (bijzet) (n=60)
meerdere handelingen verrichten	51%	53%	47%
ongewoon/moet wennen	20%	17%	27%
ga nooit met computers om	11%	14%	3%
minder overzichtelijk	7%	9%	5%
meerdere keren kiezen	2%	3%	
anders	9%	8%	12%

* meerdere antwoorden mogelijk

Van de respondenten die de nieuwe stemmethode niet overzichtelijker vinden, is 50% van mening dat het stemmen met de nieuwe machine ook moeilijker is in vergelijking met de oude methode en voor 48% maakt het geen verschil.

Zes procent van de ondervraagden die de nieuwe manier van stemmen wel overzichtelijker vinden, menen daarentegen dat het omgaan met de nieuwe machine moeilijker is.

Waarom is nieuwe stemmachine gemakkelijker?

De respondenten die de nieuwe stemmachine juist gemakkelijker vinden dan de huidige manier van stemmen (n=222) noemen het vaakst als reden hiervoor dat de nieuwe machine overzichtelijker en duidelijker is. Ook een verklaring voor het gemakkelijker zijn van de testmethode is dat het systeem sneller is. In Helmond noemt men significant vaker dat de nieuwe stemmachine overzichtelijker is. Daarentegen zegt in Ede een groter deel van de ondervraagden dat de nieuwe stemmachine sneller is (zie tabel 3.6).

Tabel 3.6: Redenen waarom omgaan met nieuwe testmachine gemakkelijker is dan het oude systeem

	TOTAAL* (n=222)	Helmond (machine) (n=103)	Ede (biljet) (n=119)
overzichtelijker/duidelijker	59%	76%	44%
sneller	16%	6%	25%
leesbaarheid beter	8%	6%	9%
werk al met computers	5%	5%	4%
anders	5%	3%	8%

* meerdere antwoorden mogelijk

3.2 Evaluatie van de testmachine

3.2.1 Waardering afzonderlijke handelingen

Bij het stemmen met de nieuwe stemmachine dienen in totaal zes handelingen te worden verricht. Aan de respondenten is gevraagd om elke handeling afzonderlijk te beoordelen door aan te geven of men de handeling moeilijker dan wel gemakkelijker vond.

Alle handelingen worden door een ruime meerderheid van de respondenten als (zeer) gemakkelijk beoordeeld. Het gebruik van de elektronische pen, zowel bij de keuze van de partij als de persoon, vindt men relatief het minst gemakkelijk.

In Ede ligt het percentage ondervraagden, dat de handelingen met de pen en de stem bevestigen met de 'bevestig-toets' (zeer) gemakkelijk vindt, significant hoger dan in Helmond.

In tabel 3.7 staat per handeling aangegeven het percentage respondenten dat de handeling als (zeer) gemakkelijk beoordeelt.

Tabel 3.7: Oordeel over afzonderlijke handelingen (% (zeer) gemakkelijk)

	TOTAAL (n=890)	Helmond (machine) (n=434)	Ede (biljet) (n=456)
de witte kaart met zwarte pijl in toestel steken	91%	91%	91%
de pen recht op de naam van te kiezen partij plaatsen	78%	75%	81%
de pen recht op de naam van de te kiezen kandidaat plaatsen	75%	72%	79%
de keuze bevestigen door middel van 'bevestig-toets'	84%	82%	87%
de kaart uit het toestel nemen	92%	93%	91%
de kaart in de stembus steken	88%	87%	89%

Kijken we naar de verschillende leeftijdsgroepen dan blijkt dat ouderen stelselmatig voor elke handeling minder vaak (zeer) gemakkelijk aangeven. Het laagste percentage (zeer) gemakkelijk wordt voor deze groep aangetroffen bij het plaatsen van de pen op het vakje bij de kandidaat (68%).

Vervolgens is aan alle respondenten gevraagd welke handeling ze het moeilijkst vonden. Bijna tweederde geeft aan geen enkele handeling moeilijk te vinden. Dertien procent noemt het recht plaatsen van de pen op het vakje bij de kandidaat, en 10% het plaatsen van de op het vakje van de partij.

In Ede (68%) zegt men vaker geen enkele handeling moeilijk te vinden dan in Helmond (60%).

3.2.2 De 'herstel-toets'

Het nieuwe systeem biedt de mogelijkheid om een partij- of persoonkeuze te herstellen door middel van de zogenoemde 'herstel-toets'.

De helft van de ondervraagden waardeert de 'herstel-toets', de mogelijkheid om bij foutstemmen te corrigeren, als (zeer) goed. Elf procent antwoordt 'niet goed/niet slecht' en 1% als (zeer) slecht. Ruim eenderde (39%) doet geen opgave.

Ruim driekwart (78%) van de ondervraagde kiezers heeft geen gebruik gemaakt van deze toets, terwijl 11% de toets niet heeft gezien. Negen procent van de respondenten heeft gebruik (moeten) maken van deze functie. Dit percentage is gelijk voor Ede en Helmond.

De redenen 'de verkeerde partij aangestipt' (51%), en 'de verkeerde kandidaat aangestipt' (24%) zijn het vaakst genoemd. De genoemde redenen voor het gebruik van de toets zijn in de volgende tabel weergegeven. Tussen Ede en Helmond doen zich hier geen significante verschillen voor.

Tabel 3.8: Redenen voor het gebruik van de 'herstel-toets'

	TOTAAL* (n=81)
de verkeerde partij aangestipt	51%
de verkeerde kandidaat aangestipt	24%
begreep de nieuwe stemmachine eerst niet goed	16%
de pen deed het eerst niet	7%
toets uitproberen	5%
stipte te snel aan	3%
de machine werkte volgens mij niet goed	1%
anders	1%

* meerdere antwoorden mogelijk

3.2.3 De pen

In deze paragraaf wordt het gebruik van de pen geëvalueerd. Uit de vorige paragrafen is al gebleken dat deze speciaal ontworpen elektronische pen voor een aantal kiezers enkele moeilijkheden heeft opgeleverd.

Kijken we naar de resultaten op de vraag over de hanteerbaarheid van de desbetreffende pen dan blijkt dat 93% van de ondervraagden de pen als gemakkelijk hanteerbaar typeert. Zes procent is deze mening niet toegedaan. Deze laatste groep (52 respondenten) geeft als belangrijkste reden aan dat de pen niet lekker in de hand ligt (37%). Andere genoemde redenen zijn: de pen rechthouden/stilhouden is moeilijk (19%), de pen is te klein (8%) of juist te groot (4%) of hij werkte niet (8%).

Ook de pen is in Ede procentueel vaker als gemakkelijk hanteerbaar bestempeld (95% ten opzichte van 92% in Helmond).

Negen op de tien 65-plussers vindt de pen gemakkelijk hanteerbaar. De meest genoemde redenen voor hun tegenhangers (n=21) zijn dat de pen niet lekker in de hand lag (52%) en het stilhouden/rechthouden van de pen moeilijk was (38%).

3.2.4 Het beeldscherm

Het beeldscherm van de nieuwe machine is een belangrijk onderdeel van het systeem. Van belang voor het gebruiksgemak is de hoogte waarop dit scherm is geplaatst.

Negen van de tien ondervraagden is van mening dat het beeldscherm op de juiste hoogte is geplaatst. Zeven procent vindt het scherm te hoog en 2% juist te laag. Tussen kiezers uit Ede en uit Helmond zijn geen verschillen te constateren, evenmin tussen de verschillende subgroepen.

Vervolgens is aan de respondenten gevraagd een oordeel te geven over een aantal onderdelen van het beeldscherm. Tabel 3.9 geeft de resultaten weer. Het blijkt dat ongeveer acht op de tien respondenten alle items als (zeer) goed beschouwen.

Tabel 3.9: Percentage dat onderdeel van het beeldscherm als (zeer) goed bestempelt

	TOTAAL (n=890)	Helmond (machine) (n=434)	Ede (bijjet) (n=456)
de overzichtelijkheid van het scherm	84%	83%	84%
de grootte van de letters op het scherm	84%	84%	85%
de stip die rood kleurt bij het aanstippen van een vakje	81%	79%	83%
de leesbaarheid van het scherm	83%	83%	83%
de grootte van het scherm	83%	84%	82%

Het percentage kiezers dat de bovengenoemde onderdelen rond het beeldscherm als (zeer) slecht ervaart is ongeveer 4%.

Grootte van het beeldscherm

De grootte van het beeldscherm is bij de machines van de twee fabrikanten verschillend. Uit analyses blijkt dat respondenten die met behulp van een testmachine met het grotere scherm hebben gestemd op een aantal punten duidelijk positiever zijn. Negen van de tien respondenten die met deze computer hebben gestemd vinden het scherm overzichtelijk, in vergelijking met 78% van de respondenten die met de machine met het kleinere scherm hebben gestemd. Ook waarderen zij de grootte van de letters (88%), de leesbaarheid van het scherm (88%) en de grootte van het beeldscherm (88%) relatief vaker als (zeer) goed; van de respondenten die met de stemmachine met het kleinere beeldscherm hebben gestemd vindt respectievelijk 81%, 79% en 79% dit (zeer) goed.

3.3 De benodigde tijd om te stemmen

Van alle respondenten is tijdens het elektronisch gefaseerd stemmen (fase B) de daarvoor benodigde tijd door een enquêteur vastgelegd met behulp van een stopwatch.

Deze gemeten tijden lopen nogal uiteen. Het gemiddelde van alle respondenten is 43 seconden. De gemiddelde tijd om op de testmachine te stemmen is in Helmond 54 seconden, in Ede 33 seconden². Dit verschil is niet significant.

Tabel 3.10: Gemiddelde benodigde tijd om elektronisch gefaseerd te stemmen naar gemeente

	TOTAAL (n=890)	Helmond (machine) (n=434)	Ede (biljet) (n=456)
tot 30 seconden	43%	36%	50%
31 tot en met 60 seconden	39%	34%	44%
61 tot en met 120 seconden	15%	25%	5%
langer dan 2 minuten	2%	4%	*
GEMIDDELDE	43 seconden	54 seconden	33 seconden

* percentage is kleiner dan 0.5

Uit de tabel blijkt dat het merendeel van de respondenten minder dan een halve minuut nodig heeft gehad om via de gefaseerde elektronische methode te stemmen. Twee procent heeft langer dan twee minuten nodig gehad om de teststem uit te brengen.

Tabel 3.11 toont de gemiddelde aantal seconden gerelateerd aan enkele achtergrondkenmerken.

²

Het verschil in de benodigde tijd tussen Helmond en Ede is voor een deel te verklaren doordat in één stembureau in Ede, met name in de ochtend, een uitgebreidere instructie is gegeven.

Tabel 3.11: Gemiddelde tijd uitgesplitst naar enkele achtergrondkenmerken

	gemiddelde tijd (n=890)
Ede (stembiljetten)	54 seconden
Helmond (stemmachine)	33 seconden
18 - 24 jaar	28 seconden
25 - 49 jaar	37 seconden
50 - 64 jaar	43 seconden
65 jaar en ouder	56 seconden
lager onderwijs	60 seconden
middelbaar onderwijs	41 seconden
hoger onderwijs	31 seconden
man	40 seconden
vrouw	44 seconden

Als we binnen de onderzoeksgroep naar de leeftijdsklassen kijken, blijkt dat de benodigde tijd toeneemt met de leeftijd van de respondenten. Ook geldt dat naarmate het opleidingsniveau stijgt het aantal benodigde seconden daalt.

Afgezien van de tijd die vastgelegd is via de stopwatch is ook aan de respondenten zelf iets over de benodigde tijd gevraagd: had u meer of minder tijd nodig om uw stem uit te brengen met de nieuwe stemmachine in vergelijking met de oude?

De resultaten op deze vraag zijn verdeeld, 41% zegt evenveel tijd nodig te hebben gehad, 47% meer tijd en 11% stemde naar eigen zeggen in minder tijd dan met het oude systeem het geval was.

De resultaten voor Ede en Helmond worden in tabel 13.12 gepresenteerd.

Tabel 3.12: Tijdsduur van het stemmen, het oude systeem vergeleken met het nieuwe

	TOTAAL (n=890)	Helmond (machine) (n=434)	Ede (biljet) (n=456)
meer tijd nodig gehad	47%	54%	40%
evenveel tijd nodig gehad	41%	38%	45%
minder tijd nodig gehad	11%	7%	14%
geen opgave	1%	1%	1%
TOTAAL	100%	100%	100%

In Helmond hadden kiezers naar eigen zeggen meer tijd nodig voor het opnieuw uitbrengen van de stem met behulp van het nieuwe systeem. In beide stemlokalen in Ede zegt een groter deel van de respondenten evenveel of minder tijd voor het teststemmen nodig te hebben gehad dan voor het stemmen met het stembiljet.

Kijken we naar de resultaten uitgesplitst naar leeftijd dan kan gesteld worden hoe ouder dat men is des te vaker men meer tijd nodig denkt gehad te hebben. Ook blijkt dat de snelle stemmers (tot 30 seconden) relatief vaker aangeven evenveel tijd voor het stemmen nodig te hebben gehad (48%).

3.4 De Informatieverstrekking

Alle respondenten kregen van de enquêteur(trice) voordat zij op de testmachine gingen stemmen een korte introductie over het nieuwe systeem.

Bijna iedereen vond deze informatie (ruim) voldoende om te kunnen stemmen (95%). Tussen de stemlokalen in Ede en Helmond zijn geen duidelijke verschillen te zien.

Bij het stemmen verschijnen er op het beeldscherm diverse instructies zoals bijvoorbeeld, 'stip de 'bevestig-toets' aan'. Het totaal aan instructies werd door de respondenten als (ruim) voldoende ervaren (92%). Ook op dit punt zijn er geen verschillen tussen Ede en Helmond te constateren. Overigens is het niet zo dat respondenten die weinig tijd nodig hebben gehad om elektronisch gefaseerd te stemmen, deze vraag vaker met ruim voldoende hebben beantwoord.

De enquêteurs hadden mede tot taak respondenten te helpen als de gegeven informatie niet toereikend zou zijn om de stem op de nieuwe manier uit te brengen. Ruim vier op de tien respondenten hebben tussentijds hulp gevraagd.

In de tabel 3.13 wordt het percentage respondenten dat extra hulp nodig heeft gehad uitgesplitst naar gemeente. In Helmond is niet significant vaker om hulp of extra informatie gevraagd dan in Ede.

Tabel 3.13: Tijdens het stemmen hulp en/of informatie gevraagd?

	TOTAAL (n=890)	Helmond (machine) n=434	Ede (biljet) (n=456)
ja	42%	44%	39%
nee	57%	55%	59%
geen opgave	1%	1%	1%
TOTAAL	100%	100%	100%

Ouderen (67%), vrouwen (48%) en lager opgeleiden (64%) hebben vaker extra informatie of hulp gevraagd. Ook is er een verband tussen de tijd die men nodig heeft gehad voor het stemmen op de nieuwe machine en het vragen van hulp of extra informatie: het percentage respondenten dat om hulp heeft gevraagd neemt toe met de benodigde tijd.

Interessant is het om te weten wat voor soort hulp of welke informatie de respondenten extra nodig hadden om met het nieuwe systeem te stemmen.

Ruim zes op de tien respondenten, die hulp of informatie hebben gevraagd (n=371), begrepen het gebruik van de pen niet voldoende. Ook was voor 19% van deze groep het gebruik van de witte kaart niet duidelijk en 18% bleek extra hulp voor het gebruik van de 'herstel-toets' nodig te hebben.

In Ede is vaker informatie gevraagd over het gebruik van de 'herstel-toets', terwijl in Helmond frequenter vragen over de 'bevestig-toets' zijn gesteld.

Tabel 3.14: Zaken waarover extra hulp/informatie is gevraagd

	TOTAAL (n=371)	Helmond (machine) (n=192)	Ede (biljet) (n=179)
het gebruik van de pen	61%	63%	59%
de witte kaart	19%	17%	21%
gebruik van de 'herstel-toets'	18%	13%	22%
gebruik van de 'bevestig-toets'	6%	12%	1%
herhaling van instructie enquêteur(trice)	5%	5%	5%
anders	6%	6%	6%

Als we naar leeftijdsgroepen kijken zien we dat de ouderen meer dan gemiddeld (10%) te kennen gaven extra hulp en/of informatie over de 'bevestig-toets' nodig te hebben.

Hulp met of informatie over de elektronisch pen werd relatief het meest gevraagd door de lager opgeleiden, terwijl hoger opgeleiden relatief meer moeite met de witte kaart blijken te hebben.

Opvallend is dat de respondenten die zeer snel gestemd hebben (tot 30 seconden) relatief vaker hulp bij het gebruik van de witte kaart wensten.

Aan alle respondenten die hulp en/of informatie nodig bleken de hebben (n=371) is gevraagd of als zij weer op de nieuwe stemmachine zouden moeten stemmen dit zonder de hulp van de enquêteur(trice) zou lukken. Ruim driekwart van deze groep gaf aan dit wel te kunnen. Tien procent verklaarde dit zonder hulp nog niet te kunnen. Dit percentage ligt hoger bij 65-plussers (15%) en lager opgeleiden (14%).

3.5 De kandidatenlijst

In drie van de vier stemlokalen was een kandidatenlijst aanwezig. Aan alle respondenten is gevraagd of zij voor of tijdens het stemmen met de nieuwe machine gebruik hebben gemaakt van deze lijst.

De volgende tabel toont de resultaten.

Tabel 3.15: Gebruik van kandidatenlijst tijdens het teststemmen

	TOTAAL (n=681)	Helmond (machine) n=434	Ede ³ (biljet) (n=247)
ja	8%	7%	9%
nee	72%	78%	63%
geen kandidatenlijst gezien	19%	15%	27%
geen opgave	*	-	1%
TOTAAL	100%	100%	100%

* percentage is kleiner dan 0.5

Uit de tabel is af te lezen dat de kandidatenlijst slechts door een kleine groep is gebruikt.

3.6 Keuze tot aanschaf

Tot slot is aan alle respondenten gevraagd of zij vinden dat de gemeente op het nieuwe systeem moet overgaan.

Zestig procent van de kiezers vindt dat hun gemeente zou moeten kiezen voor het nieuwe systeem van elektronisch gefaseerd stemmen, 37% meent van niet en 3% heeft geen antwoord gegeven. Respondenten in Ede (70%) zijn vaker van mening dat de gemeente dient over te stappen op het nieuwe systeem dan de ondervraagden in Helmond (50%). Ook blijkt dat mannen (66%) en snelle stemmers (tot 30 seconden) (70%) dit frequenter menen. Het percentage voorstanders neemt af naarmate de leeftijd van de ondervraagden stijgt: 80% van de jongeren is voor de aanschaf van het nieuwe systeem, terwijl van de 65-plussers dit 47% is.

De groep die van mening is dat de gemeente niet moet overgaan op het nieuwe systeem (n=327) geeft daarvoor het vaakst als reden 'de oude manier is nog goed genoeg' (65%). Dat het stemmen op de nieuwe machine teveel tijd kost is voor 21% van deze groep een reden om tegen de aanschaf van het nieuwe systeem te zijn (zie tabel 3.16).

3

In Ede was maar in één van de twee stemlokalen een kandidatenlijst aanwezig, daarom is alleen gepercenteerd naar de kiezers van één stemlokaal, de totale n komt hierdoor op n=681

Tabel 3.16: Motiveringen om niet tot keuze voor nieuwe systeem over te gaan

	TOTAAL (n=327)	Helmond (machine) (n=210)	Ede (biljet) (n=117)
de oude manier is nog goed genoeg	65%	63%	68%
kost teveel tijd met stemmen	21%	22%	19%
te moeilijk	10%	12%	5%
te duur	8%	7%	9%
gebruikersonvriendelijker	6%	7%	5%
teveel handelingen/te omslachtig	4%	6%	1%
zie geen voordelen	2%	1%	3%
niet overzichtelijker	2%	1%	1%
anders	5%	3%	7%

In Helmond werd relatief vaker als reden aangegeven dat het systeem te moeilijk is. Ouderen noemen frequenter dat het oude systeem nog goed genoeg is (74%).

HOOFDSTUK 4

Samenvatting

4. SAMENVATTING

4.1 Algemeen

In opdracht van de Kiesraad heeft Intomart op 8 maart 1995 tijdens de Provinciale Statenverkiezingen een onderzoek uitgevoerd in het kader van een proef met elektronisch gefaseerd stemmen.

Het doel van het onderzoek is inzicht te krijgen in de gebruikersvriendelijkheid van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen voor het gebruik bij verkiezingen en in de mogelijke invloed van de nieuwe methode op het stemgedrag.

Het onderzoek is opgebouwd uit drie onderdelen: het opnieuw uitbrengen van de officiële stem op de oude manier (fase A), nogmaals stemmen met behulp van de nieuwe stemmachine (fase B) en het invullen van een evaluatievragenlijst (fase C).

In totaal zijn er op vier lokaties in Helmond en Ede 890 kiezers bereid gevonden om aan het gehele onderzoekstraject mee te doen.

4.2 Het stemgedrag

Twee procent blijkt bij het elektronisch gefaseerd stemmen op een andere partij gestemd te hebben dan bij het schaduwstemmen. Acht procent van de ondervraagden die wel hun stem op dezelfde partij hebben uitgebracht, hebben vervolgens niet op dezelfde kandidaat gestemd. In Helmond stemde men significant vaker op een andere kandidaat.

Uit de resultaten van de schriftelijke enquête blijkt dat 4% van de respondenten denkt op een andere partij te hebben gestemd. Dit ligt dus hoger dan uit de tellingen is gebleken. Respondenten uit Helmond denken vaker op een andere partij te hebben gestemd (8%) dan in Ede (1%). Een minderheid geeft voor het stemmen op een andere partij redenen die met de nieuwe machine hebben te maken: 6% kon de partij niet op het scherm vinden, 3% wist niet hoe de fout te herstellen en 3% kon de letters op het beeldscherm niet lezen.

Zeven procent van alle ondervraagden denkt niet op dezelfde kandidaat te hebben gestemd. Van deze groep heeft ongeveer de helft aangegeven dat ze op een andere partij hebben gestemd. In Helmond denkt men significant vaker op een andere kandidaat te hebben gestemd. Genoemde redenen voor het stemmen op een andere persoon die betrekking hebben op de nieuwe machine zijn: men kon de persoon niet vinden (22%), onbekend hoe de fout te herstellen (6%), letters op het beeldscherm niet goed leesbaar (2%), moeilijkheden met de pen (2%) en men begreep de machine niet (2%).

4.3 Resultaten evaluatie

Algemeen oordeel elektronisch gefaseerd stemmen

Alhoewel een meerderheid vindt dat de nieuwe methode overzichtelijker is (65%) en de nieuwe machine (zeer) gemakkelijk is te bedienen (75%), vindt slechts een kwart het stemmen met de nieuwe machine, in vergelijking met het oude systeem, gemakkelijker.

In Ede vindt men relatief vaker de nieuwe methode overzichtelijker (74%) en (zeer) gemakkelijk te bedienen (81%). In Helmond (30%) geven duidelijk meer respondenten dan in Ede (13%) aan de nieuwe stemmachine moeilijker te vinden dan de huidige stemmachine.

Ouderen oordelen relatief minder positief over het elektronisch gefaseerd stemmen. Bijna de helft van deze groep (47%) vindt de nieuwe methode niet overzichtelijker, 17% vindt het omgaan met de nieuwe machine (zeer) moeilijk en 36% vindt het stemmen met de testmachine moeilijker dan het huidige systeem.

Een belangrijke reden waarom de ondervraagden de nieuwe stemmethode niet overzichtelijker vinden is dat er meerdere handelingen verricht moeten worden. Dit is eveneens de vaakst genoemde reden waarom men het bedienen van de nieuwe machine (zeer) moeilijk vindt. Voor de respondenten die het stemmen met de testmachine juist gemakkelijker vinden, is de overzichtelijkheid een belangrijk argument.

Evaluatie testmachine

Alle bij het elektronisch gefaseerd stemmen te verrichten handelingen worden door een ruime meerderheid van de respondenten als (zeer) gemakkelijk beoordeeld. De handelingen met de pen vindt men relatief het minst gemakkelijk. Ouderen waarderen alle handelingen relatief minder vaak als (zeer) gemakkelijk.

Ruim tweederde van de ondervraagden geeft aan geen enkele handeling moeilijk te vinden.

Negen procent heeft gebruik gemaakt van de 'herstel-toets'. De belangrijkste redenen hiervoor zijn het verkeerd aanstippen van de partij of kandidaat. Overigens vindt 93% de pen makkelijk hanteerbaar.

In het algemeen waardeert men ook de zaken rond het beeldscherm (overzichtelijkheid, grootte van de letters, leesbaarheid, grootte van het scherm en de stip die rood kleurt bij het aanstippen van het vakje) als (zeer) goed. Helmond scoorde iets lager op het laatste item.

Benodigde tijd

Gemiddeld heeft men 43 seconden nodig om de stem op de testmachine te uit brengen. De benodigde tijd neemt toe met de leeftijd van de respondent. Ook blijkt dat naarmate het opleidingsniveau lager is, men meer tijd nodig heeft gehad.

Slechts 11% meent dat dit in vergelijking met de oude methode sneller is, 41% denkt meer tijd nodig te hebben gehad en 47% geeft aan op deze methode minder snel gestemd te hebben dan volgens de huidige methode.

Informatieverstrekking

Vier op de tien deelnemers heeft tijdens het teststemmen nog extra informatie en/of hulp nodig gehad. Ouderen (67%), lager opgeleiden (64%) en vrouwen (48%) hebben relatief vaker hulp of informatie gevraagd. Ook blijkt dat naarmate men meer tijd nodig heeft gehad voor het stemmen, er vaker om hulp of informatie is gevraagd.

Het merendeel van de respondenten heeft hulp of informatie gevraagd over de elektronische pen. Andere redenen waren de witte kaart, het gebruik van de herstel- en bevestigtoets.

De in drie van de vier stemlokalen aanwezige kandidatenlijst werd slechts door 8% gebruikt.

Zestig procent van de respondenten vindt dat de gemeente moet overgaan tot aanschaf van het systeem van elektronisch gefaseerd stemmen. In Ede (70%) zijn de respondenten vaker van mening dat de gemeente moet overgaan op het nieuwe systeem dan in Helmond (50%). Ook is er een verband met de leeftijd van de ondervraagden: 80% van de jongeren is voor het nieuwe systeem, terwijl van de ouderen dit 47% is.

De belangrijkste reden om niet tot aanschaf over te gaan is dat de oude manier nog goed genoeg zou zijn.

BIJLAGEN

Vragenlijst

95 - 71987

<p>Plaats : Helmond</p> <p>Stemlokaal : Stembureau 101, Serviceflat De Ameide</p> <p>Tijd nieuwe stemmachine: <input type="text"/> in seconden</p>		<p>11</p> <p>12</p> <p>13L3</p>
<p>U heeft zojuist in deze ruimte op een nieuwe manier gestemd met een nieuwe stemmachine. Wij willen graag uw mening hierover. Daarom verzoeken wij u deze vragenlijst in te vullen.</p> <p>Evenals voor het stemmen, geldt ook voor de vragenlijst dat deze anoniem door ons zal worden verwerkt.</p> <p>Wilt u zo vriendelijk zijn de vragen te beantwoorden door het cijfer achter het antwoord van uw keuze te omcirkelen, en wel op deze wijze:</p> <p style="text-align: center;"> Vraag 1: ..... ☒ 1 ..... 2 ..... 3 </p> <p>Volgt u steeds nauwkeurig de instructies, zoals die in de vragenlijst zijn opgenomen. Het is namelijk mogelijk dat niet alle vragen door u beantwoord hoeven te worden. Als u vragen kunt overslaan, dan blijkt dit uit aanwijzingen als: (NAAR VRAAG ..) of (U KUNT VERDER GAAN MET VRAAG ..)</p> <p>Tenzij anders is aangegeven, kunt u telkens één antwoordmogelijkheid omcirkelen en vervolgens met de volgende vraag doorgaan.</p>		
<p>1. U heeft zojuist in dit lokaal voor dit onderzoek twee keer gestemd: de eerste keer met behulp van de oude stemmachine, de tweede keer met behulp van de nieuwe stemmachine.</p> <p>Heeft u beide keren, dus zowel met de oude stemmachine als met de nieuwe stemmachine, op dezelfde <u>partij</u> gestemd?</p> <p style="text-align: center;"> ja ..... (NAAR VRAAG 3) . . 1 nee ..... 2 weet niet ..... (NAAR VRAAG 3) . . 3 </p>		<p>16</p> <p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">31072005</p>

<p>2.</p>	<p>Waarom heeft u niet beide keren op dezelfde <u>partij</u> gestemd? (U KUNT BIJ DEZE VRAGEN MEERDERE ANTWOORDEN OMCIRKELEN)</p> <p>ik kon de letters op het beeldscherm niet lezen . . . 1</p> <p>ik kon de partij niet vinden . . . . . 1</p> <p>het lukte mij niet om met de pen de juiste partij aan te stippen . . . . . 1</p> <p>ik begreep de nieuwe stemmachine niet . . . . . 1</p> <p>de nieuwe stemmachine werkte volgens mij niet goed . 1</p> <p>ik stemde fout, maar wist niet hoe ik dit moest herstellen . . . . . 1</p> <p>andere reden, namelijk: . . . . . 1</p>	<p>17</p> <p>18</p> <p>19</p> <p>20</p> <p>21</p> <p>22</p> <p>23:2</p>
<p>3.</p>	<p>Heeft u beide keren, dus zowel met de oude stemmachine als met de nieuwe stemmachine, op dezelfde <u>persoon</u> gestemd?</p> <p>ja . . . . . (NAAR VRAAG 5) . . 1</p> <p>nee . . . . . 2</p> <p>weet niet . . . . . (NAAR VRAAG 5) . . 3</p>	<p>25</p> <p>2</p> <p>3</p>
<p>4.</p>	<p>Waarom heeft u niet beide keren op dezelfde <u>persoon</u> gestemd? (U KUNT BIJ DEZE VRAGEN MEERDERE ANTWOORDEN OMCIRKELEN)</p> <p>ik kon de letters op het beeldscherm niet lezen . . . 1</p> <p>ik kon de persoon niet vinden . . . . . 1</p> <p>het lukte mij niet om met de pen de juiste persoon aan te stippen . . . . . 1</p> <p>ik begreep de nieuwe stemmachine niet . . . . . 1</p> <p>de nieuwe stemmachine werkte volgens mij niet goed . 1</p> <p>ik stemde fout, maar wist niet hoe ik dit moest herstellen . . . . . 1</p> <p>andere reden, namelijk: . . . . . 1</p>	<p>26</p> <p>27</p> <p>28</p> <p>29</p> <p>30</p> <p>31</p> <p>32:2</p>

5.	<p>Met de nieuwe stemmachine heeft u op een nieuwe manier gestemd. U heeft eerst op een partij gestemd en vervolgens op een persoon. Als u deze nieuwe manier vergelijkt met de oude stemmachine, vindt u dan de nieuwe manier van stemmen overzichtelijker?</p> <p style="text-align: right;">ja . . . . . (NAAR VRAAG 7) . . . 1</p> <p style="text-align: right;">nee . . . . . 2</p>	34
6.	<p>Waarom vindt u de nieuwe manier niet overzichtelijker?</p> <div style="border: 1px solid black; height: 100px; width: 100%;"></div>	35:4
7.	<p>Vond u het omgaan met de nieuwe stemmachine zeer gemakkelijk, gemakkelijk, niet gemakkelijk maar ook niet moeilijk, moeilijk, of zeer moeilijk?</p> <p style="text-align: right;">zeer gemakkelijk . . . . . 1</p> <p style="text-align: right;">gemakkelijk . . . . . 2</p> <p style="text-align: right;">niet gemakkelijk maar ook niet moeilijk . . . . . 3</p> <p style="text-align: right;">moeilijk . . . . . 4</p> <p style="text-align: right;">zeer moeilijk . . . . . 5</p>	39
8.	<p>Als u het stemmen met de nieuwe stemmachine vergelijkt met de oude stemmachine, vindt u dan het omgaan met de nieuwe stemmachine gemakkelijker, moeilijker, of maakt dit geen verschil?</p> <p style="text-align: right;">gemakkelijker . . . . . (NAAR VRAAG 9b) . . . 1</p> <p style="text-align: right;">maakt geen verschil . . . . . (NAAR VRAAG 10) . . . 2</p> <p style="text-align: right;">moeilijker . . . . . (NAAR VRAAG 9a) . . . 3</p>	40
9a.	<p>Waarom vindt u het omgaan met de nieuwe stemmachine moeilijker?</p> <div style="border: 1px solid black; height: 100px; width: 100%;"></div> <p style="text-align: center;"> (U KUNT NU VERDER GAAN MET VRAAG 10) </p>	41:4

31072005

9b.	Waarom vindt u het omgaan met de nieuwe stemmachine gemakkelijker? <div style="border: 1px solid black; height: 100px; width: 100%;"></div>					45:4
10.	Bij het stemmen op de nieuwe stemmachine heeft u enkele handelingen moeten verrichten. Hieronder worden achtereenvolgens deze handelingen weergegeven. Kunt u achter elke handeling aangeven of u deze zeer moeilijk, moeilijk, niet gemakkelijk/niet moeilijk, gemakkelijk, of zeer gemakkelijk vond?					
	zeer moeilijk	moeilijk	niet gemak- kelijk/ niet moeilijk	gemak- kelijk	zeer gemak- kelijk	
a) de witte kaart met zwarte pijl (door enquêteur verstrekt) in toestel steken	1	2	3	4	5	49
b) de pen recht op de naam van de partij van uw keuze plaatsen	1	2	3	4	5	50
c) de pen recht op het vakje met de naam van de kandidaat plaatsen	1	2	3	4	5	51
d) uw keuze bevestigen door middel van de 'bevestigtoets'	1	2	3	4	5	52
e) de kaart uit het toestel nemen	1	2	3	4	5	53
f) de kaart in de stembus steken	1	2	3	4	5	54

<p>11.</p>	<p>Welke handeling vond u het moeilijkst? (BIJ DEZE VRAAG KUNT U SLECHTS ÉÉN ANTWOORD OMCIRKELEN)</p> <p>ik vond geen enkele handeling moeilijk . . . . . 1</p> <p>-----</p> <p>a) de witte kaart met zwarte pijl (door enquêteur/-trice verstrekt) in toestel steken . . . . . 2</p> <p>b) de pen recht op de naam van de partij van uw keuze plaatsen . . . . . 3</p> <p>c) de pen recht op het vakje met de naam van de kandidaat plaatsen . . . . . 4</p> <p>d) de keuze bevestigen door middel van de 'bevestig-toets' . . . . . 5</p> <p>e) de kaart uit het toestel nemen . . . . . 6</p> <p>f) de kaart in de stembus steken . . . . . 7</p>	<p>55</p>
<p>12.</p>	<p>De nieuwe stemmachine biedt de mogelijkheid om een partij- of persoonkeuze te herstellen door middel van de zogenoemde 'herstel-toets'. Heeft u gebruik gemaakt van de 'herstel-toets'?</p> <p>toets niet gezien . . . . . (NAAR VRAAG 14) . . 1</p> <p>geen gebruik van gemaakt . . . . . (NAAR VRAAG 14) . . 2</p> <p>wel gebruik van gemaakt . . . . . 3</p>	<p>56</p>
	<p>Waarom heeft u gebruik gemaakt van de 'herstel-toets'?</p> <p>(BIJ DEZE VRAAG KUNT U MEERDERE ANTWOORDEN OMCIRKELEN)</p> <p>de pen deed het eerst niet . . . . . 1</p> <p>ik had de verkeerde partij aangestipt . . . . . 1</p> <p>ik had de verkeerde persoon aangestipt . . . . . 1</p> <p>ik begreep de nieuwe stemmachine eerst niet goed . . 1</p> <p>de nieuwe stemmachine werkte volgens mij niet goed . 1</p> <p>andere reden, namelijk: . . . . . 1</p>	<p>57</p> <p>58</p> <p>59</p> <p>60</p> <p>61</p> <p>62:2</p> <p>31972005</p>

<p>14.</p>	<p>Vond u het beeldscherm van de nieuwe stemmachine te hoog, op de juiste hoogte, of te laag geplaatst?</p> <p style="text-align: right;">te hoog . . . . . 1</p> <p style="text-align: right;">juiste hoogte . . . . . 2</p> <p style="text-align: right;">te laag . . . . . 3</p>	<p>64</p>
<p>15.</p>	<p>Er volgen nu enkele vragen over de pen, die u bij de nieuwe stemmachine heeft gebruikt.</p> <p>Kon u deze pen gemakkelijk hanteren?</p> <p style="text-align: right;">ja . . . . . (NAAR VRAAG 17) . . 1</p> <p style="text-align: right;">nee . . . . . 2</p>	<p>65</p>
<p>16.</p>	<p>Waarom kon u deze pen niet gemakkelijk hanteren?</p> <p>(BIJ DEZE VRAAG KUNT U MEERDERE ANTWOORDEN OMCIRKELEN)</p> <p style="text-align: right;">de pen is te groot . . . . . 1</p> <p style="text-align: right;">de pen is te klein . . . . . 1</p> <p style="text-align: right;">de pen heeft een vreemde vorm . . . . . 1</p> <p style="text-align: right;">de pen lag gewoon niet lekker in de hand . . . . . 1</p> <p style="text-align: right;">andere reden, namelijk:</p> <p style="text-align: right;">. . . . . 1</p>	<p>66</p> <p>67</p> <p>68</p> <p>69</p> <p>70:2</p>

17.	Er volgt nu een aantal zaken rond de nieuwe stemmachine. Kunt u voor elk van deze zaken aangeven of u dit zeer goed, goed, neutraal, slecht, of zeer slecht vindt?								
	<table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>zeer goed</th> <th>goed</th> <th>neutraal</th> <th>slecht</th> <th>zeer slecht</th> <th>weet niet</th> </tr> </thead> </table>		zeer goed	goed	neutraal	slecht	zeer slecht	weet niet	
	zeer goed	goed	neutraal	slecht	zeer slecht	weet niet			
	overzichtelijkheid van het scherm	1	2	3	4	5	6	72	
	de grootte van de letters op het scherm	1	2	3	4	5	6	73	
	de stip die rood kleurt bij het aanstippen van een vakje	1	2	3	4	5	6	74	
	correctiemogelijkheden bij foutstemmen (herstel-toets)	1	2	3	4	5	6	75	
	leesbaarheid van het scherm	1	2	3	4	5	6	76	
	grootte van het beeldscherm	1	2	3	4	5	6	77	
	Nu volgen enkele vragen rond de informatie, die u kreeg over de nieuwe stemmachine.								
18.	Wat vindt u van de informatie, die u van de enquêteur/-trice kreeg over de nieuwe stemmachine? Was dit:								
	ruim voldoende 1	78							
	voldoende 2								
	niet voldoende maar ook niet onvoldoende 3								
	onvoldoende 4								
	ruim onvoldoende 5								
19.	Wat vindt u van de instructies op het scherm van de nieuwe stemmachine? Waren de instructies:								
	ruim voldoende 1	79							
	voldoende 2								
	niet voldoende maar ook niet onvoldoende 3								
	onvoldoende 4								
	ruim onvoldoende 5								

31072008

20a.	<p>Heeft u tijdens het uitbrengen van uw stem op de nieuwe stemmachine nog informatie gevraagd aan of hulp nodig gehad van een enquêteur/-trice?</p> <p>ja . . . . . 1</p> <p>nee . . . . . (NAAR VRAAG 22) . . 2</p>	80
20b.	<p>Welke informatie of hulp heeft u gevraagd?</p> <p>(BIJ DEZE VRAAG KUNT U MEERDERE ANTWOORDEN OMCIRKELEN)</p> <p>over gebruik van de herstel-toets . . . . . 1</p> <p>over de witte kaart . . . . . 1</p> <p>het gebruik van de pen . . . . . 1</p> <p>anders, namelijk:</p> <p>. . . . . 1</p>	81 82 83 84:2
21.	<p>Als u weer op de nieuwe stemmachine zou moeten stemmen, zou dat dan lukken zonder de hulp van de enquêteur/-trice?</p> <p>ja . . . . . 1</p> <p>nee . . . . . 2</p> <p>weet niet . . . . . 3</p>	86
22.	<p>Heeft u voor of tijdens het stemmen met de nieuwe stemmachine gebruik gemaakt van de kandidatenlijst die in het lokaal hangt?</p> <p>ja . . . . . 1</p> <p>nee . . . . . 2</p> <p>geen kandidatenlijst gezien . . . . . 3</p>	87
23.	<p>Hoe beoordeelt u zelf de tijd die u nodig heeft gehad om met de nieuwe stemmachine te stemmen in vergelijking met de oude stemmachine? Denkt u méér, minder, of evenveel tijd nodig te hebben gehad om uw stem uit te brengen?</p> <p>meer tijd . . . . . 1</p> <p>evenveel tijd . . . . . 2</p> <p>minder tijd . . . . . 3</p>	88

24.	Vindt u dat uw gemeente zou moeten kiezen voor deze nieuwe stemmachine?	
	ja . . . . . (NAAR VRAAG 26) . . . 1	89
	nee 2	
25.	Waarom vindt u dat uw gemeente <u>niet</u> zou moeten kiezen voor de nieuwe stemmachine?	
	(BIJ DEZE VRAAG KUNT U MEERDERE ANTWOORDEN OMCIRKELEN)	
	kost teveel tijd met stemmen 1	90
	de oude manier is goed genoeg 1	91
	te moeilijk 1	92
	andere reden, namelijk:	
	 1	93:2
	Tenslotte volgen nog enkele algemene vragen.	
26.	Is dit de eerste keer dat u gestemd heeft of heeft u in het verleden al vaker gestemd?	
	eerste keer . . . . . (NAAR VRAAG 28) . . . 1	95
	al vaker gestemd 2	
27.	De laatste keer dat u uw stem uitbracht (vandaag niet meegerekend), was dat met behulp van een stemmachine, of schriftelijk via een stembiljet?	
	met behulp van een stemmachine 1	96
	met behulp van een stembiljet 2	
28.	Bent u man of vrouw?	
	man 1	97
	vrouw 2	
29.	Wat is uw leeftijd?	98L3
	. . . jaar	

31072006

30.	<p>Wat is uw hoogstgenoten opleiding die u heeft gevolgd of nog volgt?</p> <p>LA = lager onderwijs (inclusief LAVO en VGLO) . . . . . 1</p> <p>LB = lager beroepsonderwijs . . . . . 2</p> <p>MA = middelbaar algemeen voortgezet onderwijs . . . . . 3</p> <p>MB = middelbaar beroepsonderwijs . . . . . 4</p> <p>HA = hoger algemeen en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (HAVO/VWO) . . . . . 5</p> <p>HB = hoger beroeps- en wetenschappelijk onderwijs - kandidaats . . . . . 6</p> <p>HW = wetenschappelijk onderwijs - doctoraal . . . . . 7</p> <p>weet niet . . . . . 8</p>	101
31.	<p>Heeft u nog opmerkingen naar aanleiding van deze enquête en/of proef, dan kunt u deze hier noteren.</p> <div data-bbox="219 997 1404 1644" style="border: 1px solid black; height: 285px; width: 730px;"></div>	102:2
	<p>DIT WAREN DE VRAGEN. HARTELIJK DANK VOOR UW MEDEWERKING!</p> <p>WILT U DEZE VRAGENLIJST IN DE DAARVOOR BESTEMDE BUS DOEN?</p>	

Open antwoorden

31072006

Vraag 4   Waarom niet op dezelfde kandidaat gestemd?

- bewust andere persoon gekozen
- weet niet
- demonstratie
- als het maar PvdA is
- andere politieke partij
- andere reden

Vraag 6   Waarom de nieuwe manier overzichtelijker?

- je vergist je sneller, gemakkelijker (2x)
- bijlage bij stembiljet (partijenlijst) is nog gelijk aan oude stemmachine te hanteren en knop gelijk al te vinden
- veel duidelijker
- ben slechtiende
- meer kans op fouten
- is gemakkelijker
- oude machines
- zoek thuis alles uit; dat onthoud ik dan tot bij de stemming
- ook de eerste keer gebruik je deze selectiecriteria
- lijst is overzichtelijk
- oude manier persoonlijker
- alleen voor mensen met knoppengevoel
- met kiest een partij afhankelijk van het rangnummer, op de lijst wordt de voorkeurstem wel of niet van invloed
- krijgt alle namen, je ziet ook waarop je niet stemt
- wekt de indruk een persoon te kiezen in plaats van een partij; is niet volgens Nederlandse wet
- totaaloverzicht

Vraag 9a   Waarom omgaan met nieuwe machine moeilijker?

- pasjes moeten op bepaalde manier worden ingevoerd (2x)
- gezien de leeftijd
- altijd afwachten of magneetstrip werkt
- de pen goed richten
- oude machine is eenvoudiger
- door reuma
- bediening leespen niet meteen resultaat
- omdat ik thuis alles al uitzoek, dat onthoud ik dan tot bij de stemming
- dat gladde
- liever met de hand drukken
- leespen glijdt gemakkelijk van het bedoelde stemvak af; zodoende moet de procedure worden teruggedraaid
- lastig
- wekt suggestie van op personen in plaats van op partij te stemmen
- voor oude mensen vindt deze respondent het maar niks
- langzamer
- ingewikkeld

Vraag 9b   Waarom omgaan met nieuwe machine gemakkelijker?

- mogelijkheid tot herstel (2x)
- is eens een keer wat anders
- met pen
- eenvoudig te bedienen
- mooie techniek en het is volgens mij betrouwbaar
- moet nog wennen aan nieuwe systeem
- je hoeft niet te kleuren
- dit gaat met de tijd mee
- je kunt fouten herstellen
- geen papierwerk
- logisch, goede instructie

Vraag 13   Waarom 'hersteltoets' gebruikt?

- hield de pen niet recht genoeg

Vraag 16   Waarom pen niet makkelijk hanteerbaar?

- linkshandig (2x)
- lastig mikken
- ik heb reuma
- beeldscherm in eerste instantie in een hoek plaatsen, vergemakkelijkt de bediening
- moet nauwkeurig mee worden gewerkt
- penpunt correspondeert niet met pijlpunt
- handfunctie gehandicapt
- draad is hinderlijk
- weet niet

Vraag 20b   Welke informatie gevraagd?

- gebruik vakje (3x)
- het ging me te snel (3x)
- totale uitleg gevraagd
- aanduiden van de naam
- keuze naam
- kaart insteken
- gevraagd wat ik had gestemd
- zoeken naar de kandidaat
- ik had mijn bril niet bij me
- iets naar rechts met de pen
- soms met het lezen
- te weinig tijd
- naam van de kandidaat
- het was nog nieuw, dus wat anders
- andere lijst
- pen op naam van de kandidaat
- over gebruik naamkeuze
- aanwijzen persoon

Vraag 25   **Waarom niet kiezen voor nieuwe systeem?**

- het apparaat staat niet opgesteld voor anoniem stemmen, scherm was zichtbaar in lokaal
- andere ben je gewend
- even wennen
- ben slechtzijende
- teveel afhankelijk van magneetstrip
- groter A3-scherm, wijds tonen van de partij bij keuze en zwart-wit
- ik denk dat er problemen komen
- 's avonds bij het tellen is er controle (herhaalbaar)
- minder privacy
- hoe weet ik dat er geen fraude wordt gepleegd?
- vooral voor ouderen lastig
- machine waarop gehele lijst te zien is
- er vervalt een stukje traditie
- stadse fratsen
- machine met volledige lijst verdient voorkeur

Brief Kiesraad

31072006

KIESRAAD

's-Gravenhage, 8 maart 1995

Geachte heer of mevrouw,

Zojuist heeft u uw medewerking verleend aan een proef met een nieuwe methode van stemmen. De Kiesraad, de opdrachtgever van deze proef, dankt u hartelijk voor uw medewerking. In deze brief wordt u nader geïnformeerd over de achtergrond van de proef.

Momenteel wordt in Nederland bij de verkiezingen in een deel van de gemeenten met stembiljetten gestemd, terwijl in een ander deel van de gemeenten met stemmachines wordt gestemd. De minister van Binnenlandse Zaken heeft de Kiesraad, het adviesorgaan van de minister op het terrein van de verkiezingen en het kiesrecht, verzocht een onderzoek in te stellen naar de voor- en nadelen van een alternatief voor de huidige manieren van stemmen. Het gaat hier om een methode waarbij de kiezer op elektronische wijze de stem in twee fasen dient uit te brengen: de kiezer maakt eerst een keuze voor een partij en vervolgens voor een kandidaat van de aldus gekozen partij.

Een belangrijk onderdeel van het onderzoek naar de voor- en nadelen van deze nieuwe methode is het testen van de gebruikersvriendelijkheid hiervan voor de kiezer. Om de gebruikersvriendelijkheid van de nieuwe methode te testen heeft de Kiesraad het onderzoeksbureau Intomart verzocht om bij de provinciale statenverkiezingen van vandaag in twee gemeenten een proef te houden zodat de kiezer zich over de methode kan uitspreken. Deelname aan de proef vindt volstrekt anoniem plaats. Intomart stelt zich als lid van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekbureaus garant voor een vertrouwelijke behandeling van de verkregen informatie en voor de anonimiteit van de deelnemers aan het onderzoek. De in de proefruimte uitgebrachte stemmen worden uitsluitend voor de proef gebruikt en tellen niet mee voor de officiële uitslag van de verkiezingen van de leden van provinciale staten.

Mede op basis van de resultaten van de proef zal de Kiesraad aan de minister van Binnenlandse Zaken een advies uitbrengen waarin al dan niet tot introductie van de nieuwe methode zal worden geadviseerd. Een mogelijke introductie van de nieuwe methode betekent overigens niet dat gemeenten bij de verkiezingen niet langer de stembiljetten of de traditionele stemmachines kunnen hanteren.

mr. T. Nijenkamp,
voorzitter van de commissie
elektronisch gefaseerd stemmen
van de Kiesraad

J.L.F. van Engelen,
secretaris van de commissie
elektronisch gefaseerd stemmen
van de Kiesraad